

Comme il faut

Etiquetteboeken in de negentiende eeuw

B.P.M. DONGELMANS

De Algemeene beschaving berust te weinig op inwendige vorming, te veel op uitwendige en deze is het fatsoen, dat alles beheerscht, de afgod van alle standen, naar wiens gunst allen streven, het groot middel der zedelijke opvoeding.

C. Vosmaer

Etiquetteboeken, handboeken voor gedrag, vraagbaken over hoe het hoort vormen een belangrijke en interessante bron voor het onderzoek naar normen en waarden in vroeger eeuwen. Ze geven een beeld hoe de vrouw of man zich idealiter in allerlei situaties, in huis en daarbuiten, geacht werd te gedragen. Met het bijbrengen van die regels en conventies begon men al vroeg, getuige diverse boekjes voor school en thuis die bestemd waren voor de jeugd. 'Van de wijze, waarop men iets van den meester of medescholier behoort te verzoeken' werd evenzeer aan de orde gesteld als de vraag 'Hoe een kind zich gedragen moet jegens zijne broeders, zusters, speelmakkers en dienstboden'.¹ Hoewel het fenomeen van de wellevendheid al een lange geschiedenis kent, blijkt in de negentiende eeuw de codificatie van de omgangsvormen voor steeds grotere groepen van de samenleving van belang. Lag voor de achttiende-eeuwer de nadruk nog sterk op de zedekunde en de innerlijke vorming, de negentiende-eeuwer vond het etiquetteboek uit. Niet alleen in ons land, maar ook elders in Europa en in Amerika werden de boeken over goede omgangsvormen voor uitgevers een interessante markt.² In de negentiende eeuw speelden conventies een steeds belangrijker rol in het dagelijks verkeer binnen en tussen de verschillende klassen. Wat ervan je verwacht werd, hing nauw samen met de stand waartoe je behoorde. Zeker in kringen wat hoger in de sociale piramide bestonden, afgaande op de inhoud van de diverse gedragsgidsen, uitgebreide en vaste spelregels over hoe men zich behoorde te manifesteren in woord, geschrift en gebaar. Wie de Haagse romans van Couperus leest, krijgt levende etiquetteboekjes voorgeschoteld.³ De boekjes functioneerden binnen de toenmalige in het algemeen beperkte kleine sociale marges. Het leven

speelde zich af in de tamelijk besloten ruimte van een groot aantal stadjes en dorpen. Veel plaatsen lagen nog binnen hun oude wallen, omgeven door platteland. Binnen deze kleinschalige leefsitua-

tie bestonden traditionele, vaste verhoudingen en allerlei sociaal-economische afhankelijkheidsrelaties. Het maatschappelijk verkeer was sterk geritualiseerd en kende vele verplichtingen en regels van orde.⁴

Behalve op de fysiognomie baseerde men een eerste indruk van iemand vooral op zijn of haar 'uitwendig voorkomen'. Er moest iemand die maatschappelijk goed wilde functioneren, dus alles aan gelegen zijn zich volgens de regels van wellevendheid te presenteren. Aan de manier van spreken alleen al, herkende men de opvoeding. Wie

los en onnadenkend voortsnaapt en de welvoegelijkheid en kiesheid in de gezellige verkeerung gedurig beledigt, heeft slechts een middelmatige opvoeding gehad, of geeft, hij moge overigens zoo geleerd zijn als hij wille, overtuigende bewijzen van een natuurlijk onbeschaafd karakter.⁵

Doel van deze bijdrage is een inventarisatie te geven van de verschillende etiquetteboekjes die in de negentiende eeuw zijn verschenen. Tevens wordt aandacht geschonken aan de afbakening, de achtergrond van het genre en aan de doelgroepen. Enkele inhoudelijke excursies zijn bedoeld om een concreet beeld te geven van de onderwerpen die in de boekjes aan de orde komen.

Afbakening

Het samenstellen van een lijst van negentiende-eeuwse etiquetteboekjes brengt, behalve het vinden van exemplaren van gekende titels en het vinden van onbekende titels, het probleem van de afbakening ten opzichte van andere genres mee. Nauw verwant met de echte etiquetteboekjes, en soms overlappend, zijn de zedenkundige werkjes die gericht waren op de morele vorming.⁶ Het gaat hier om een type gedragsboekjes dat morele, opvoedkundige lessen bevat voor jongen, meisje,⁷ man, vrouw en dienstbode.⁸ Ze staan, behalve met wijze raadgevingen, vol met toepasselijke en navolgbare voorbeelden die inzicht geven in het gewenste moreel functioneren binnen het huisgezin, het huwelijk en de samenleving, waarbinnen de rechten en plichten van de beide seksen 'natuurlijk' waren bepaald.⁹ De teneur ervan is, dat het lezen van goede voorbeelden, zeker vanuit moraliserend-pedagogische optiek, inspirerend zal werken voor wie zich aan deze geprezen voorgangers spiegelt. Het etiquettegehalte van dit soort boekjes is echter meer impliciet dan expliciet. Er ontbreekt een systematische opsomming van uiterlijke gedragsregels die de ander tonen tot welke stand men behoort of welke opvoeding men heeft genoten. Deze 'spiegelboeken' blijven hier buiten beschouwing.

Daarnaast bestaat er een categorie werkjes, die naast het uitdragen van een morele en zedenkundige boodschap, gericht is op praktische informa-

tieverschaffing, met name bestemd voor vrouwen die een huishouden moeten bestieren. Dat de man daarin een allesbepalende factor was, behoeft voor de negentiende eeuw eigenlijk niet te worden opgemerkt. Ze bevatten allerlei nuttige aanwijzingen inzake de inrichting van een woning, over het dagelijks beheer van de huishouding, de uitgaven, het betalen van de rekeningen en de kunst van het geld uitgeven. Tevens zijn er paragrafen gewijd aan de spaarzame vrouw, aan de inrichting van de provisiekast, aan de properheid en de onophoudelijke strijd tegen het stof.¹⁰ Ook deze blijven hier buiten beschouwing, tenzij er duidelijk onderscheiden hoofdstukken aan etiquette zijn gewijd. Een voorbeeld is het boek van J. van Rijnkerke-Olthuis, *De vrouw in haar huis en daar buiten*, dat, naast een aantal moreel-praktisch getinte paragrafen, ook de etiquette bij feesten, in de gezellige omgang en dergelijke bespreekt. Ook *De vrouw 'comme il faut'*, in de bewerking van Marie Bock-Hardenberg uit 1897, houdt het midden tussen een boek over huishoudkunde met zedkundige opvoedingsadviezen en een gedragsboek, waarin het functioneren in het sociale verkeer aan de orde komt. De echte etiquetteboekjes bevatten hoofdzakelijk de uitwendige weerspiegeling van wat hoort, variërend van strak protocol tot de ongeschreven wetten van betamelijke manieren:

protocol, rules of behavior that you memorize and that rarely bend to encompass individual concerns and needs. Manners embrace socially acceptable behavior, of course, but also more than that.¹¹

Het *Handboek der wellevendheid* (1855) omschrijft etiquette als:

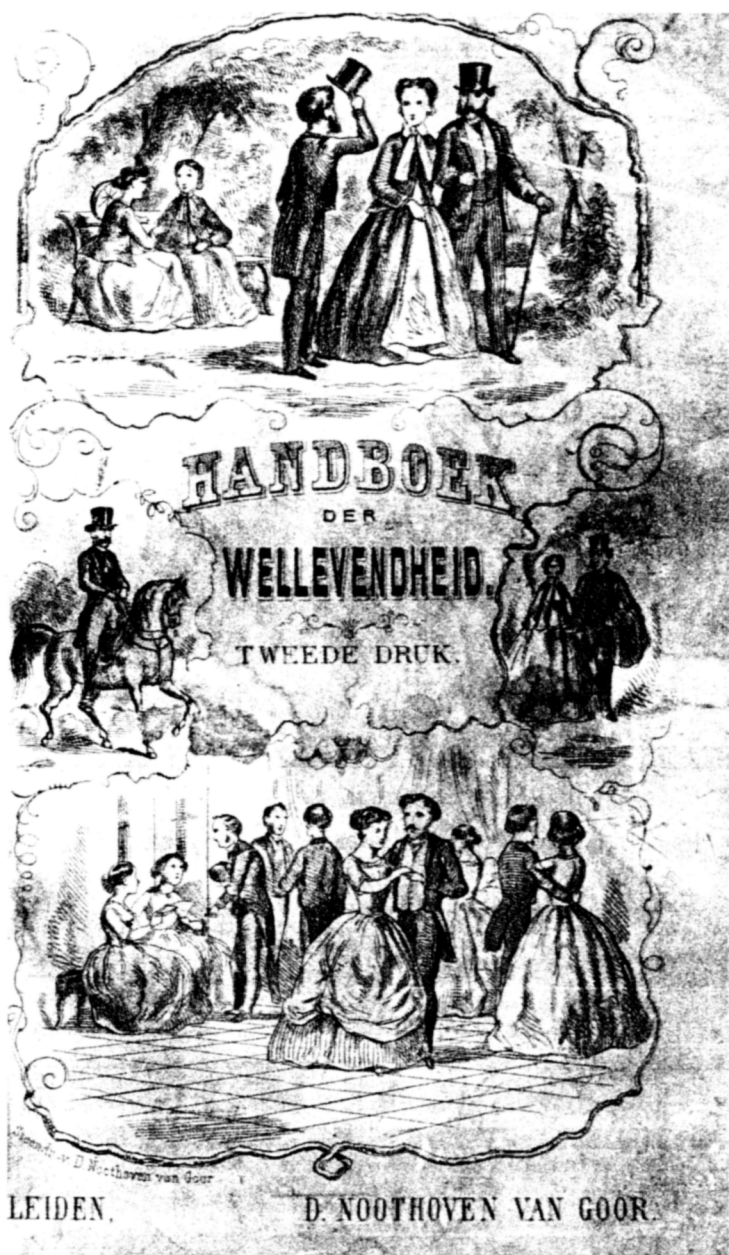
die aangenomene of ingevoerde gebruiken, welke bij iedere zamenkomst van twee of meer personen en bij velerhande gelegenheden als gedragslijn gelde, tegen welke het niemand geoorloofd is te zondigen. [...] Haar voornaamste doel bestaat hierin, om zonder schokken, zonder botsingen te zorgen, dat iedereen in de maatschappij op zijne plaats blijve; (pp. 11-12)

Achtergrond en doelstelling

Het doel waarmee de verschillende auteurs hun boekje de wereld in brengen is om de 'ontluikende wereld' te laten zien hoe het hoort. Het doel van Bernard Galura, bisschop van Anthedon, is volgens zijn voorwoord, getekend 'Levis by Feldkirchen in Boralberg, den 14 Maart 1821':

Ik schrijf geene bloote regelen voor de welgemanierdheid; ook schrijf ik geene zedekunde; maar wel breng ik die onderwerpen en grondstellingen bij, welke de uiterlijke opleiding der menschen van alle standen bevorderen kunnen. (pp. 13-14)

De bestaande boekjes missen, volgens hem, echter de godsdienstige invalshoek:

Omslag van *Handboek der wellevendheid* (Amsterdam, Universiteitsbibliotheek).

De grondstellingen der Godsdienst geven den mensch de inwendige volmaking; hij behoort demoedig, trouw, liefderijk omtrent zijnen evenmensch, met één woord christelijk goed te worden; de wellevendheid geeft of voleindt zijne uitwendige volmaking, zonder welke de Christen zoo weinig zijn zou, als een kostbare steen in zijn ruwheid daar gelaten; deze glanst eerst dan, wanneer hij geslepen is; en zegt men niet van eenen ruwen mensch, dat hij ongepolijst, onbeschaafd is? (p. 8)

Ook Dolz, *Lessen* (1820) richt zich tot 'het ontluikend geslacht in ons vaderland' (p. iv) met het oog op het vinden van een nuttige werkring en opdat zij 'als verstandige en waardige medeleden der huisselijke en burgerlijke maatschappij, hunne taak zoo goed mogelijk vervullen mogen'. Daartoe is het 'verkrijgen van nuttige kundigheden en bekwaamheden, benevens eenen zekeren trap van geestesbeschaving noodzakelijk'. (p. 2)

Jungst, *Zedelijk onderwijs*, is, getuige het voorwoord van de uitgever, gemaakt met de bedoeling

dat ouders en onderwijzers zich van dit voortreffelijke werkje zullen bedienen, om de zeden der kinderen daarnaar te vormen, de misstappen van dezelve te verbeteren en de kinderen goed op te leiden, om zich naar de lessen in hetzelfde vervat, te gedragen. (pp. 3-4)

Van Buuren stelt in het voorwoord bij *Wees beleefd* (1879) zelfs voor om zijn boekje tot schoolliteratuur te bevorderen, zodat er in de hoogste klassen wekelijks of elke veertien dagen één lesje uit gelezen en besproken kan worden. Zou de leerling de school voorgoed verlaten, dan moest men het boekje als huislectuur present doen.

Ook in de *Voorschriften van wellevendheid ten gebruike der Zusters der Liefde* (1870) lezen we, dat ze de kinderen wellevendheid moeten leren, elk naar de eigen stand:

Op de eerste plaats komen de kinderen der armen schole. Voor deze kunnen *opzettelijke* oefeningen gemist worden; des te meer echter moet men hen bij gelegenheid, en deze biedt zich onophoudelijk aan, opmerkzaam maken op de grofheden en ongemanierdheden, welke men in houding, in wijze van spreken en handelen bij hen opmerkt. (pp. 85-86)

Hetzelfde is van toepassing op de kinderen die in weeshuizen zitten. Voor kinderen op de burgerscholen konden de zusters zich beperken tot één echte les in de week. (p. 88)

Dat idee van standsverschil is ook aanwezig in *Nieuw handboek voor wellevendheid* (1842), dat weliswaar voor alle standen is geschreven, maar toch met name voor de midden- en burgerstand bedoeld is

omdat de hogere standen, in den waan, dat hen de aangewezenen hoedanigheden als aangeboren zijn, en dat er, bij hunnen opvoeding en oefeningen, alreeds genoegzaam acht geslagen werd, op alles, wat tot verkeer in de wereld en den omgang met menschen vereischt wordt, zeer zelden van zulk eene handleiding plegen gebruik te maken, hoewel men mag aannemen, dat dezelve, voor velen hunner, niets minder dan overtoellig zijn moge; terwijl de middel- en burgerstanden aan eene dergelijke handleiding niet alleen reeds meer behoefte hebben, omdat het hun aan menigvuldige gelegenheid ontbreekt, om zich, door ondervinding en goede voorbeelden in dezen, genoegzaam te vormen, maar ook, omdat zij, in hun streven om de hogere standen te evenaren, maar al te vaak buiten hunnen kring treden en op dwaalwegen geraken, welke dikwijls, in plaats van hen het beoogde doel nader te brengen, hen er van verwijderen, hen verleiden, om in de keus der middelen mis te tasten, zoodat zij zich zelve menigwerf belagchelijk en hunnen beschaving grooter maken, juist met datgene, waarmede zij waanden zich het grootste aanzien te zullen bezorgen. (pp. v-vi)

Simon van der Aa acht zijn *Lessen over de wellevendheid* (1836, 2e dr. 1855) gerechtvaardigd 'daar men hoe langer zoo meer, ook in ons land het hooge gewigt er van begint in te zien'. (p. 1)

De *Lessen over de wellevendheid voor dames* (1869) noemt de wetten van de wellevendheid de 'algemeene uitwerkselen van de wijsheid en ondervinding der menschen van verscheidene geslachten. Zij vormen een wetboek, waarmede ieder welopgevoed mensch verplicht is bekend te zijn; en dit wetboek den lezeres voor te leggen, [...] is het doel van dit boekje.' (p. 5) Duidelijk is, dat wellevendheid voor de jonge dames thuis begint: 'Veel van haar eigen geluk in haar leven, zoowel als in dat van hen met wie ze leven, hangt af van de inachtneming harer voorschriften in den huiselijken kring.' (p. 6)

Het boek der etikette (1875) wil laten zien 'wat men doen moet' en 'hoe en wanneer men iets te doen heeft' in verschillende maatschappelijke omstandigheden. Hoewel de hoofdbeginselen dezelfde blijven, is er toch 'gedurig afwisseling en verandering'. Het is zo 'dat de wijze van spreken of handelen, die men vóór eenige jaren als zeer fatsoenlijk beschouwde, thans zeer ouderwetsch genoemd zou worden, indien men die volgens wilde'. (p. 3) Daarom zal 'een volledige kennis van al deze zaken [...] het bedeesde meisje en den beschroomden jongeling voor lompheden en verlegenheid bewaren, wanneer zij verplicht zijn zelve handelend op te treden'. (p. 4)

In dezelfde trant redeneert Louise Stratenus (1887) die meent dat we het bijbrengen van goede manieren niet alleen aan de ouders kunnen overlaten: 'Neen, vormen moeten even goed eene studie voor de kinderen uitmaken als bij voorbeeld de rekenkunde.' (p. 2) Beschaving is de beste aanbevelingsbrief, zeker voor een vrouw, 'want is een ruwe man eene hoogst

onaangenaam wezen, eene onbeschaafde vrouw is eenvoudig een onmogelijke persoon, die men mijlen ver zou ontvluchten.’ (p. 3) Haar boek is dan ook duidelijk bedoeld voor kinderen in de opvoedingsfase, maar ook ‘voor haar, die opgegroeid zijnde, zonder ooit veel over vormen te hooren gewagen, dat in latere jaren betreuren en de schade nog zouden willen inhalen’. (p. 3)

Egbertina van der Mandele vindt in *Het wetboek van Mevrouw Etiquette* (1893) dat ieder beschaafd mens de regels der etiquette behoort te kennen

en door ze zoo stipt mogelijk na te komen onderscheidt de beschaafde mensch zich van den onbeschaafden. Een straatjongen heeft geene vormen; hij heeft die niet noodig; hij is het ruwe natuurkind, dat in onkunde voortleeft en nooit geleerd heeft zijne lompe manieren te verfijnen. Maar *wij* hebben wel degelijk vormen in acht te nemen, zoowel tegenover onze meerderen als tegenover onze minderen. Wij moeten onze minderen toonen dat wij beschaafder zijn dan zij, vooral ook, door toegevend te zijn voor hunne kleine gebreken. (p. 2)

Van Woude constateert in haar *Vormen* (1898) dat het debiet van de werkjes over etiquette weliswaar ruim is, maar dat ze veeleer bespiegelend dan richtinggevend zijn: ‘En “wat moet ik *doen*? – wat *laten*?” is toch de eerste vraag, die de jeugdige, onervaren koopster aan een werkje over vormen stelt’. Zij hoopt een bruikbaar handboek tot stand te hebben gebracht ‘voor ieder schuchter dametje, dat op den drempel van de wereld der vermaken staat, de deur wijd ziet opengaan en haar naam hoort afroepen’. (p. 8) In dat opzicht heeft ze dezelfde motivatie als Engelberts in haar voorwoord tot *De goede toon* (1881-1882):

Ieder weet bij ondervinding hoe noode men er toe overgaat aan een ander te vragen: hoe behoort dit, hoe beslist de beschaafde toon omtrent dat? Men is bevreesd gissingen te verwekken, die onaangenaam zijn, men houdt zich alsof men het weet, en slaat een dwaas figuur.

Wie *De goede toon* aanschafft, voorkomt zulke pijnlijke situaties. Het boekje is bedoeld voor iedereen, ‘die gevoelt dat zijne opvoeding voor het maatschappelijk verkeer nog niet voltooid is’. (p. [ii])

In een internationale traditie

De Nederlandstalige gidsen die we in de negentiende eeuw tegenkomen, hebben hun oorsprong vrijwel altijd in buitenlandse voorbeelden. Galura verwijst in zijn voorwoord naar Erasmus die in 1530 het boekje *Civilitate morum* schreef. Tevens wijst hij op Johann Heinrich Martin Ernesti’s *Onder-richtingen der wellevendheid, der welvoeglijkheid en der gezondheid*. Ook Amand König: *Règles de la bienséance ou la civilité* etc. en Gilbert Bauwer: *Kathechismus*

Johanna van Woude (1853-1904), auteur van *Vormen, Handboek voor dames*. (Ontleend aan het Lector-Repertorium 1954, dl. 3).

of regelen der wellevendheid zijn door hem als voorbeeld gebruikt. In Pockels' *Kleinigheden*, dat oorspronkelijk Duits is, wordt een en ander ontleend aan Chesterfields *Brieven aan zijn zoon*.¹² Uitgever W. Wouters, vertaler van het boek van G.J. Wenzel, verklaart in zijn voorbericht, dat hij de tekst 'hier en daar, waar zulks, wegens het onderscheid der landsgewoonten, noodig was, eenigzins (!) heeft veranderd, [...]'.¹³ Wenzel zelf verklaart geput te hebben uit werk van Chesterfield, maar ook uit dat van mannen als Knigge, Campe en Siede die voorbeelden gebruikten 'die grotendeels op levenswijsheden doelden'. Zij 'hebben veel bruikbaars ten opzichte van levenswijze en wellevendheid nagelaten'.

Als uitgever Schierbeek op grond van het succes van een eerste druk van *Lessen over de wellevendheid* (Naar de vijfde Franse uitgave) besluit een nieuwe op te leggen, 'daar de aanzienlijke oplage reeds lang was uitverkocht', wijzigt hij de tekst in spelling, stijl en vorm 'naar de behoeften van den tegenwoordigden tijd'. De bewerker, mr. C.M.A. Simon van der Aa spreekt van 'eene omwerking van de in 1836 bij den Uitgever dezes verschenen Vertaling van een *Manuel de la bonne Compagnie*'. (p. 1) Het boekje had te Parijs in 1829 al vijf oplagen beleefd. Op een enkele plaats laat de vertaler zien, dat hij afwijkt van het origineel, bijvoorbeeld waar hij zegt: 'In het oorspronkelijke werkje volgen thans eenige raadgevingen, omtrent het gedrag in de kraamkamer, omtrent de rouw, en de kerkelijke gebruiken bij doop, huwelijken en begrafenissen, die wij overslaan, omdat hier het plaatselijk gebruik de regels aangeeft die men heeft te volgen. Alleen merken wij op dat de meeste ingetogenheid, ernst en eenvoud zeer is aan te raden.' (p. 52)

Louise Stratenus refereert eveneens aan *le Manuel de la bonne Compagnie*, een boekje dat 'niet geheel en al verkeerd' was 'en overwaard in handen van jonge lieden te komen'. (p. 1)

In *Lessen over de wellevendheid voor dames* (naar het Engels) is rekening met het Nederlandse publiek gehouden. Sprekend over handtekeningen op visitekaartjes schrijft het:

Eigenhandig geschreven naam teekeningen op visitekaartjes getuigen van pedanterie, en zijn alleen geoorloofd aan vrouwen, die uitsteken door hare talenten en wier handschriften als curiositeiten kunnen beschouwd worden. Een kaartje met de handteekening van *Mevr. Beecher Stowe* of *Mevr. Bosboom-Toussaint* voorzien, al ware het eene lithographie, zou van aanbelang zijn, terwijl een dergelijk van Antje Buis niet alleen zonder waarde zoude zijn, maar zelfs de eigenares bespottelijk zou maken. (pp. 18-19)

Ook het uit 1888 daterende *Hij zal 't wel weten* draagt op de titelpagina 'Naar 't Engelsche DON'T'. Dwarsijker schrijft in zijn inleiding, dat hij in alle beschaafde landen van de wereld is geweest, maar dat hij bij zichzelf dacht, toen hij in Engeland was en 'drie maanden lang het leven der hoogere standen van nabij had leeren kennen': hier is 't! (p. 3) En hij

heeft het boekje voor Nederlanders bewerkt 'met het oog op de zeden en gebruiken van ons land'. (p. 4) Het gedrag van dames wordt expliciet vermeld, omdat juist bij dames het er meer op aan komt dan bij heren.

Mevrouw Van Woude heeft zich laten inspireren door het werkje van barones Staffe, dat 'in Frankrijk een verbazende opgang heeft gemaakt'. (p. 7) Zeker als er in het wufte Frankrijk een 122e editie van kon verschijnen, dan zou er ook in ons land wel plaats voor zijn.¹⁴

Uitvoeriger vergelijking met buitenlandse etiquetteboekjes zal pas een antwoord kunnen geven op de vraag of Nederlandstalige etiquetteboeken een zodanig eigen geluid hebben, dat we van 'oorspronkelijk' Nederlands kunnen spreken.¹⁵

Inhoud en presentatie

De manier waarop Galura de wellevendheid behandelt, is die van de catechismus. Op vragen worden antwoorden gegeven, opdat zowel de jeugdigen als volwassenen er wat van leren. Deze catechismusstijl vinden we ook in Jungst, *Zedelijk onderwijs*. Hij strooit er af en toe nog wat samenvattende spreuken tussendoor:

V. Wien komt het dan aan een' maaltijd of in een gezelschap toe, om eerst te spreken?

A. Den oudsten in jaren of den voornaamsten.

V. Als in een gezelschap, waarin men deel aan de gesprekken mag nemen, andere personen berispt en bedild worden, hoe heeft men zich bij zulke gesprekken te gedragen?

A. Men moet daarin niet toestemmen; maar liever zulke personen, die bedild of gelasterd worden, zoo veel mogelijk, verontschuldigen, en de eer des naasten, bijzonder van afwezig en dooden, verdedigen, doch op eene zedige wijze.

V. Maar, als men hen niet wel verontschuldigen of verdedigen kan?

A. Dan zwijge men liever, dan zich in zulke gesprekken te mengen.

Dat nooit, uit lasterzicht,

Uw' tong den naasten smaal',

Mijdt altijd achterklap,

En snoode lastertaal.

Naast dit vraag- en antwoordspel in Erasmiaanse traditie – veelal voorkomend in boekjes bestemd voor de jeugd – worden de wellevendheid en de etiquette ook gepresenteerd in meer theoretische zin, gelardeerd met praktische aanwijzingen. Ze worden geïllustreerd aan de hand van voorbeelden die óf hun waarde in het verleden hebben bewezen óf uit het leven gegrepen zijn. In dat opzicht sluiten de etiquetteboekjes aan bij het nauw verwante genre van de zedenkundige gedragsboeken. Een aantal artikelen van mevrouw Etiquette gaat bijvoorbeeld uit van een denkbeeldige situatie aan de

hand waarvan de regels worden uitgelegd. Wanneer een vriend van een bekende van de familie wil komen kennismaken, wordt eerst aan mevrouw toestemming gevraagd of hij mag komen:

Zoo gebeurde 't dat hij een weekje daarna dan ook kwam, vergezeld van den bewusten vriend. Toen deze binnenkwam, stonden wij allen op, Pa, Ma, de broers en wij, drie meisjes, en gingen eerst zitten, nadat hij aan ons was voorgesteld. Pa, Ma en de broers gaven hem eene hand; wij bogen slechts. Aangezien ik de oudste ben, boog hij voor mij 't eerst, en hij stak geloof ik, aarzelend eene hand uit, maar ik deed alsof ik die niet zag, daar men nooit een jongmensch, dien men voor het eerst ontmoet, een hand geeft.
(p. 66)

De onderwerpen die in de etiquetteboekjes aan de orde worden gesteld, komen in meer of mindere mate overeen; het ene boekje is wat algemener dan het andere. De algemene gidsen bewegen zich op alle terreinen van het dagelijks leven, en laten zich globaal rond vijf thema's groeperen. Het betreft gedrag dan wel plichten jegens God en de godsdienst (1), ten opzichte van zichzelf (2), de naaste familiekring (3), gedrag jegens derden (4) en ten slotte gedrag in de openbaarheid en plichten jegens de samenleving (5).

Vrijwel alle boekjes variëren op deze vijf thema's, waarbij elk eigen accenten legt. De meest uitgebreide gids uit de negentiende eeuw is de in 1881-1882 bij de Amsterdamse uitgever D. Noothoven van Goor verschenen gids *De goede toon* van de hand van D.H. Engelberts. Hij verscheen bij intekening in 7 à 8 afleveringen 'van 48 bladzijden compressen, maar duidelijken druk', die ieder f 0,40 kostten.¹⁶ Engelberts heeft afdelingen over de goede toon in huis en familie (I), levensvoorvallen in de familie (II), in en met gezelschap (III), in het openbare en beroepsleven (IV) en 'in den schriftelijken omgang' (V). De aandacht voor kerk en God lijkt in de tweede helft van de eeuw langzaam maar zeker uit de etiquetteboekjes te verdwijnen.

Maar daarnaast zijn er ook handleidingen die zich beperken tot een specifiek onderwerp. Zo zijn er zeer expliciete voorbeelden voor brieven-schrijven te vinden in bijvoorbeeld het *Nieuw complimenteerboek*. De huwelijksaanvragen zijn stuk voor stuk direct uit te voeren: alleen de namen dienen nog ingevuld te worden. Alles is voorgerekauwd:

- de minnaar vraagt zijn beminde; het antwoord van de bruid op het aanzoek, het antwoord van de minnaar daarop.
- de minnaar aan de ouders van de bruid; het antwoord van de ouders van de bruid, het antwoord van de minnaar daarop.¹⁷

Slechts een klein gedeelte is gewijd aan 'de regelen van wellevendheid tot in de kleinste bijzonderheden, aangegeven in verband met alle voorkomende omstandigheden'. Het is een 'boek voor den goeden toon en voor den meer gedistingeerden smaak in taal, in gebaar, in houding en in gedrag'. De bloementaal is ook van belang. Het is essentieel te weten, dat

bijvoorbeeld klimop, korenbloemen en reseda staan voor respectievelijk trouwe vriendschap, zedigheid en vertrouwen, en goedheid van harte.

Er zijn aparte gidsen voor de liefde, voor de balzaal, voor de eetzaal, voor diverse (kaart)spelen en zelfs boekjes die bepalingen bevatten omtrent de hofvrouwen.¹⁸

In de *Hart- en handleiding voor minnenden* komen onderwerpen als de eerste liefde, de liefdesverklaring (declaratie) en de kus voor. Ook over 'de wijze waarop minnenden zich moeten gedragen in gezelschappen en bij andere gelegenheden' wordt een uiteenzetting gegeven. In dit boekje gebeurt dat wat explicieter dan in bijvoorbeeld de *Lessen voor wellevendheid*, waarin weer wel een paragraaf is gewijd aan de 'Voordeelen, welke een Jongeling uit den omgang met vrouwen kan trekken'. In algemene zin luidt het daar:

De vrouwen, wier verkeerling het meest voor jonge lieden past, zijn niet altijd de schoonste, maar wel de zedigste, de verstandigste en de beminnelijkste. Dus moet een jongeling, die zich fraaije manieren wil eigen maken en den naam wil verkrijgen, van een beschaafd en wellevend man, alle mogelijke moeite aanwenden om zich bij haar aangenaam te maken. Zoo moet hij eenen zachten en eerbiedigen toon omtrent haar aannemen en hiervan nimmer afwijken; zijne kleine oplettendheden, bewijzen van achting en gediensigheden moet hij verdubbelen, maar aan den anderen kant er ook voor zorgen, dat hij het hiermede nimmer te ver laat komen; want hoezeer hij als een wellevend man de dames gaarne alle mogelijke diensten bewijst, mag hij geenszins een slaaf harer luim willen zijn. [...] Het is zeer onbetamelijk, en beneden de waardigheid des jongelings om alle vrouwen met wie hij eenigszins in aanraking komt, zonder onderscheid van jaren, rang of verdiensten, met laffe vleijerij te overladen. (pp. 104-105)

Het boekje voor de balzaal is uitgegeven, omdat er in *Lessen over de wellevendheid* voor heren en dames geen ruimte genoeg was. Daarbij: 'In den tegenwoordigen tijd, waar thé's en soirée's dansants aan de orde van den dag zijn, zal niemand de verschijning van een werkje als overbodig beschouwen.'¹⁹ Maar met dit soort handleidingen verlaten we feitelijk het algemene etiquette-genre en komen we enerzijds terecht in het strak gereglemeerde protocol en anderzijds in zeer specifieke gidsen die eerder als 'spelregelgidsen' moeten worden aangemerkt. Deze zijn hier niet opgenomen.

Enkele voorbeelden

Reizen

Als er één onderwerp is waarin zich een ontwikkeling laat zien, is het het reizen. Wordt dat anno 1855 (*Lessen over de wellevendheid*) nog per 'openbare

stoomboot, spoorweg, of diligence diensten' (p. 33) gedaan, verderop in de eeuw zijn trams en treinen actueel (1893, *Mevrouw Etiquette*). Ook de actieradius van de reiziger wordt groter en het feit dat het aan dames wordt toegestaan alleen te reizen weerspiegelt een veranderende houding. Het idee dat Mevrouw Etiquette thuisblijft als men op reis gaat, is een vergissing. Het is zaak dat er een reisjapon is,

en grijze stof leent zich daar uitstekend toe, omdat het stof, dat men in treinen allicht oploopt, er niet zoo zichtbaar op is, en al dient de japon na de spoorreis evengoed afgeborsteld en uitgeslagen te worden, men heeft toch niet het gevoel voor zich zelf en zijne medereizigers, er zoo wanhopend vuil uit te zien. (pp. 143-144)²⁰

Het spreken in treinen is gevaarlijk:

Men weet nooit wien men voorheeft, en al zegt de ander u zijn naam, dan zijt ge nog niet veel wijzer. Trouwens men stelt zich in een trein niet aan elkander voor, en wanneer iemand het wel doet, kent hij òf zijne wereld niet, òf hij is "niet veel bijzonders" en gij doet wel door hem eenvoudig aan te hooren'. (p. 146)

Het *Nieuw complimenteerboek* stelt:

Komt men als reizend persoon op eene vreemde plaats, dan winne men inlichtingen in wat wel de meest bezochte herberg* is, maar men vrage niet naar de goedkoopste. Een huis dat druk bezocht wordt, is doorgaans goed en goedkoop.

* Wie zich aan dit echt Hollandsche woord mocht ergeren, gelieve in plaats daarvan te lezen 'logement' of 'hotel'.

Deze passage is ongetwijfeld ingegeven door de *Gids door het leven* (1856) waarin staat:

Wanneer men als reiziger een vreemd oord betreedt, onderzoekte men welk het meest bezochte, maar niet welk het minst kostbare logement is. In het drokst bezocht wordende, eischt men doorgaans den billijksten prijs, het onkostbaarste is niet altijd goed. In het minst kostbare vindt men ook het meest gemengde gezelschap. (p. 265)

Gesprekken

Op het gebied van gesprekken tussen mannen en vrouwen blijven de opvattingen de hele negentiende eeuw vrij rigide. In de conversatie onthoude men zich bij vrouwen, volgens Wenzel,

in haar gezelschap van alle geleerde, alle godsdienstige, alle staatkundige, alle drooge gesprekken, en men zij enkel bedacht, haar te onderhouden en te vermaken.²¹

C. Cap, *De huwelijksreis*, 1885 (Utrecht, Nederlands Spoorwegmuseum).

Daarmee is J.V.D.L. (1841) het eens:

Het gewone onderwerp van gesprek der mannen, is gewoonlijk de studie, waarop zij zich bijzonder toeleggen; in het bij zijn van vrouwen wordt dit een gebrek, hetwelk men moet vermijden, vooral wanneer het wetenschappen geldt. Er blijft evenwel nog een ruim veld open; trouwens in onze dagen zijn de vrouwen niet meer vreemd aan de kennis der geschiedenis, aan de verschillende taken der letterkunde en zelfs aan de beoefening der schoone letteren; dit alles levert stof genoeg op, om een kwijnend gesprek te verlevendigen en gaande te houden. (p. 162)

Ook in de *Lessen over de wellevendheid voor heeren* (1869) vinden we dit terug:

Vermijdt bij het praten met dames van eene gewone opvoeding alle onderwerpen over politiek, wetenschappen en handel, en kies alleen die, welke kans hebben hare belangstelling op te wekken. (p. 21)

Tafelmanieren

Dwarsijker beschrijft het tafelgedrag expliciet: 'Leg niets op den rand van uw bord: noch beentjes, noch vet, noch pitten, noch wat ook. Laat al deze zaken binnen den rand blijven.' (p. 8) en 'Eet geen uien of prei: tenzij ge alleen zijt, en den geheelen avond alleen denkt te blijven'. (p. 10) Ten aanzien van gedrag aan tafel stelt Wenzel in zijn *Handboek* onder punt 12 – er zijn er 55 in totaal –:

Laat men kommen met saus, of iets dergelijks rondgaan, dan draaije men dezelve zoo, dat het handvat van de in dezelve liggende lepel zoo kome, als voor dengenen, wien het toegereikt wordt, het best bij de hand is. Zet men het weder op tafel, dan plaatse men het den voornaamsten bij de hand, en zoo, dat het met de overige schotels en gerechten in evenredigheid staat. (pp. 131-132)

Het was blijkbaar ook nodig bij de tafelmanieren nog expliciet op te nemen:

Men moet de beenen en graten niet afkluiven; maar dezelve op zijn bord nederleggen en niet onder de tafel werpen.²²

en:

Maak geene broodkogeltjes, en werp die nog minder iemand der aanwezenden – al ware het uwe broeder – toe, dit is uiterst lomp; en lompheid in manieren wordt, in de beschaafde wereld, aangezien als bewijs van stompzinigheid en ruw gevoel.²³

Lopen

Uiterlijk gedrag in het openbaar laat zich demonstreren aan de verschillende manieren van lopen die in de diverse boekjes worden behandeld. Wenzel, *Handboek voor jonge lieden* onderscheidt een te snelle, een te

langzame gang, een gang met sterke stappen, gelijkvormigheid van de gang, een sluipende gang, een kromme, naar voren gebogen gang en een trippelende gang:

Men vindt die [trippelende gang] bij vele jonge manspersonen, die het pedantje willen spelen; maar ook bij vele ouden, die ondanks hunne rimpels, nog meenen, dat men hen voor jong kan houden. Men vindt hen ook op het land, in kleine steden, en vervolgens in familieën, die nog aan de gewoonten der verledene eeuwen hangen. (p. 36)

Algemene wenken inzake het lopen richten zich nadrukkelijk op de man-vrouwverhouding. Wie op straat loopt met een dame, laat haar 'aan den huizenkant'²⁴ lopen of, anders gezegd, aan de hoge zijde:

daardoor stelt ge u zelve tusschen haar en de voorbijgangers en laat haar het reinste gedeelte van het trottoir over²⁵

Van Rijnkerke-Olthuis (1889) noemt de rechterkant van het trottoir de ere-plaats

die de heer aan de dame, de jongere vrouw aan de oudere dient te geven; dit is echter slechts van toepassing wanneer men op een vrijen weg wandelt. Op het trottoir gaat de heer of de jongere aan den open kant en laat de oudere den huizenkant, waardoor deze beschermd wordt tegen het gedrang van het publiek. (p. 240)

Besluit

Etiquetteboekjes zijn een niet te veronachtzamen bron voor onze kennis van allerlei gebruiken en opvattingen. De hier gedane observaties en de gegeven voorbeelden vormen een aanzet tot een verdere exploratie van het genre van de etiquetteboekjes. Nader onderzoek naar de vertalers en de achtergrond van de auteurs kan de indruk bevestigen, dat de eerste helft van de eeuw nog door mannen wordt gedomineerd, waarna in de tweede helft steeds meer vrouwen het etiquetteheft in handen nemen. In de loop van de eeuw krijgt, naast de innerlijke zedenkunde, de uiterlijke etiquette steeds meer nadruk. Het feit dat kerk en godsdienst een steeds minder prominente rol spelen in het etiquetteboek en daar zelfs geheel uit verdwijnen, lijkt daar een gevolg van. Het is een ontwikkeling die zich ook weerspiegelt in een verandering in de presentatie: het behandelen van verschillende thema's in een doorlopend verhaal gaat plaatsmaken voor een steeds verfijndere indeling op onderwerp. Het verzamelde materiaal laat zien dat de negentiende-eeuwse maatschappij aan een steeds verdergaande reglementering gaat lijden. Het is aannemelijk dat deze reglementering wordt ingegeven uit motieven van distinctie. Eigen regels binnen de eigen stand vormen tenslotte een van de mogelijkheden zich te onder-

scheiden. Voor de mentaliteitsgeschiedenis en de sociale geschiedenis vormen etiquetteboeken een uitstekende bron om verschuivingen op allerlei gebieden in kaart te brengen.²⁶ Ze fungeren niet alleen als een barometer van veranderende opvattingen omtrent gedrag en zedenkunde, maar ze onthullen daarnaast de standaard daarvoor. Zo constateert Bruck-Affenberg (1897) bijvoorbeeld, dat de Franse invloed afneemt en dat er in 'onzen tijd veel meer aan de Engelsche gebruiken de voorkeur wordt gegeven'. (p. 3) Haar behandeling van allerlei sporten die in Engeland populair zijn, wijst in die richting. Zij is ook een van de eersten die, met hier en daar een ondertoon van spijt, emancipatorische tendensen aan de orde stelt.²⁷ Vrouwen – als traditionele bewakers van etiquette – raken in hun streven naar grotere economische onafhankelijkheid steeds meer los van hun traditionele sociale omgeving. En daarmee dreigen de omgangsvormen niet meer consequent te worden doorgegeven. Haar angst is echter ongegrond. Uit het feit dat ook na de eeuwwisseling de etiquetteboeken nog met grote regelmaat verschijnen, blijkt een overminderde aandacht voor goede omgangsvormen.

Voor ons is in de negentiende-eeuwse etiquetteboeken nog verrassend veel te herkennen en herkenbaar. Sommige wellevendheidsregels leiden een taai leven. In menig opzicht houden deze boeken ons een spiegel voor, waarin we niet alleen kunnen zien hoe het toen was, maar ook waarom wij ons nu gedragen zoals we doen.

B.P.M. Dongelmans, Universiteit Leiden, Faculteit der Letteren, Postbus 9515, 2300 RA Leiden

Lijst van etiquetteboeken

Preliminair

Deze lijst is bedoeld als aanzet tot een volledig overzicht van bronnen voor etiquette. Het is wenselijk tot een bibliografie te komen van alle publicaties waarin de innerlijke en de uiterlijke beschaving worden behandeld. De hier bijeengebrachte titels zijn verzameld uit negentiende-eeuwse bibliografische naslagwerken, waarbij *Abkoude-Arrenberg*, *Brinkman's catalogus* en de *Nederlandse Bibliografie 1801-1832* (NB) de belangrijkste zijn. Artikelen in kranten en tijdschriften zijn niet opgenomen.

De titelbeschrijvingen zijn globaal gehouden, waarbij de inhoudelijke ontsluiting voorrang heeft gekregen boven diepgaande bibliografische naspeuringen. Niet in (Noord-)Nederland verschenen titels zijn buiten beschouwing gelaten. Bij de inhoudelijke ontsluiting is er, afhankelijk van de omvang en de inhoud van de desbetreffende titel, naar gestreefd de inhoudsopgave zo veel mogelijk te volgen. Soms konden alleen de meer algemene onderdelen worden opgenomen. Daar waar een of meer exemplaren getraceerd zijn, is ernaar gestreefd in elk geval één exemplaar op grond van autopsie (*) te beschrijven. Van een aantal titels is nog geen exemplaar getraceerd.

Tijdens het samenstellen van deze lijst verscheen Joop Witteveen en Bart Cuperus, *Bibliotheca gastronomica, Eten en drinken in Nederland en België 1474-1960* (Amsterdam 1998). 2 dln. Hoewel het registerdeel een afdeling 'Etiquette' bevat, voegen de door hen gegeven titels en beschrijvingen niets toe aan de lijst hieronder. Er wordt dan ook niet naar verwezen.

Voor aanwijzingen die kunnen leiden tot het lokaliseren van een exemplaar, waarvan hier alleen nog maar de titel bekend is, houd ik me van harte aanbevolen, evenals voor andere aanvullingen en verbeteringen.²⁸

Alfabetisch overzicht

Alberti, J.J.: *Nieuw handboek der wellevendheid of handleiding om in gezelschappen en verschillende betrekkingen des levens zich wellevend en beschaafd te gedragen*. Naar de 19e uitg. uit het Hoogduitsch. Tiel: H.C.A. Campagne, 1853.
(Brinkman)

Idem, 2e dr. Tiel: H.C.A. Campagne, 1856.
(Brinkman)

Idem, 3e dr. Tiel: H.C.A. Campagne, 1887. iv, 186 p.

*UB Utrecht AB-THO:WRT 141-246/2

Inhoud: Gelukwensen en toespraken, bij gelegenheid van het Nieuwjaar (p. 1); Gelukwensen op verjaar- en naamdagen (p. 15); Bij geboorten, doopfeesten en peetschap (p. 24); Bij gelegenheid van een aanstelling of bevordering (p. 29); Bij verlovings en bruilofte (p. 35); Uitnodigingen (p. 50); Aanspraken in gezelschap (p. 64); Op danspartijen (p. 73); Bij gelegenheid van een reis (p. 76); Bij bijzondere omstandigheden en gelukkige voorvallen (p. 89); Betuigingen van meêwarigheid en mederouw (p. 103); Regelen voor een goede houding en beschaafde manieren (p. 121). Dit laatste hoofdstuk, dat doorloopt tot p. 184, gaat over etiquette.

Bepalingen omtrent de audientien door hunne Majesteiten aan ambassadeurs en gezanten te verleenen. Bepalingen omtrent de hofvrouwen. Bepalingen omtrent de hof-costumes. Bepalingen omtrent de groote ceremonien. Behoort bij het besluit van den 17de Maart, no. 20. 's Gravenhage, 1815. 8, 9, 4 en 5 p.

*KB Den Haag 3191 A 17; PB Leeuwarden

Birch, Christiaan: *De mensch in de samenleving, of de kunst van den omgang met menschen, beschouwd uit het tegenwoordig standpunt der beschaving en opvoeding, ingerigt als leer- en leesboek voor jong en oud, rijk en arm, groot en klein van elken stand en beide geslachten.* Naar het Hoogduitsch. Tiel: A. van Loon, 1860. viii, 210 p.

*UB Amsterdam 710 F 35; UB Nijmegen

Inhoud: Na een voorwoord (p. v) en de inhoud (p. vii) volgt een algemene geschiedkundige inleiding en een stuk over de meer zedenkundige achtergrond van de omgang met menschen. Hierna pas de Eerste afdeeling: De vrouwen (p. 149); Huwelijk en huisgezin (p. 155); Vrienden (p. 163); Omgang met menschen naar den verschillende leeftijden – Tusschen heeren en ondergeschikten – Buren en medeburgers – Onderwijzers en scholieren – Met minderen van stand en geringen van opvoeding – Met weldoeners en schuldenaren – Gastvrijheid (p. 168); Tweede afdeeling: Omgang met staatslieden, diplomaten, geestelijken, krijgslieden, artsen, regtsgeleerden, kooplieden en industriëlen, geleerden, schrijvers en kunstenaars (p. 183); Over het gedrag op reis (p. 206).

Het boek der etikette. Gebruiken van onze tegenwoordige samenleving. Gouda: G.B. van Goor, [1875]. 172 p.

*GA Gouda vGoor 1875/2

Inhoud: Een woord vooraf (p. 3); Inleiding (p. 5); Geboorte (p. 14); Plichtpleging en maatschappelijke gebruiken (p. 20); Het schrijven van brieven (p. 34); Het bezoek (p. 43); Het toilet – Kleeding, netheid, betamelijkheid (p. 55); Het huwelijk (p. 69); Inrichting van het huishouden (p. 82); Het ontbijt (p. 90); Luncheon of tweede ontbijt (p. 98); Het diner (p. 102); Het souper (p. 125); Danspartijen (p. 129); Tooneelvoorstellingen aan huis (p. 140); Buitenpartijen (p. 149); Uitstapjes en picnics (p. 152); Spelen en uitspanningen voor het buitenleven (p. 157); Dood en begrafenis (p. 161).

Idem, Nieuw uitgave, Gouda: G.B. van Goor, 1877.
(Brinkman)

Bruck-Auffenberg, Natalie: *De vrouw 'comme il faut'.* Vrij bewerkt naar het Duitsch door Marie de Bock-Hardenberg. 1e en 2e dr. Leiden: Brill, [1897]. xii, 316 p.

*KBH 9186 D 15; KBH NBM Mfe 9077; *UB Amsterdam 1169 G 41; SB Haarlem

Inhoud: Een aantal moreel-zedenkundige hoofdstukken over de verschillen tussen een adellijke dame, een rijke dame, een weinig bemiddelde vrouw, de vrouw die haar eigen brood verdient, de alleenstaande vrouw en de moeder, het jonge meisje, de bruid, de verhouding tussen man en vrouw, wordt gevolgd door diverse stukken over: Goede manieren (p. 94-98), Smaak en mode (p. 101-105), Cosmetiek (p. 105-112), Rouw (p. 135-142), In de balzaal (p. 147-152), Beleefdheden (p. 152-154), Coquetterie en galanterie (p. 162-166), De Jour (p. 166-175), Visites en visitekaartjes (p. 175-183), Correspondentie (p. 183-189), Maaltijden (p. 198-207), Gasten (p. 212-219), Op reis (p. 236-240), Op straat (p. 240-247), Het groeten (p. 258-260), Sport (p. 271-276), Paardrijden (p. 276-281), Wielrijden (p. 281-

285), De handschoen (p. 291-294), Het gebruiken van vreemde woorden (p. 306-308), Manier van spreken (p. 310-313) en Vrouwenvragen – Vrouwenstudie (p. 313-316).

Buuren Nzn., S.W. van: *Wees beleefd, Wenken der wellevendheid voor school en huis*. Tiel: D. Mijs, 1879. i-iv, 5-30 p.

*UB Amsterdam PB 1343

Inhoud: Een woord vooraf (p. iii); In huis (p. 5); Aan tafel (p. 6); Bij het spel (p. 9); Het leeren (p. 11); In school (p. 12); In de kerk (p. 14); Op straat (p. 15); In rijtuigen en spoorwegen, op stoombooten en in gebouwen van publieke vermakelijkheden (p. 17); Bezoek ontvangen (p. 19); Bezoek afleggen (p. 20); Uit logeeren gaan (p. 24); In zaken (p. 27).

Idem, 2e dr. Tiel: D. Mijs, 1886.
(Brinkman)

Idem, 3e dr. Tiel: D. Mijs, 1900. i-iv, 5-31 p.

*UB Amsterdam PB 1343

Chesterfield, Mylord: *Grondregelen van beschaafdheid en waereld-kennisse, behelzende een stel van raadgevingen, dienstig om het gedrag der lieden van fatsoen, van beiderlei sexen, in alle de gevallen des levens te bestieren*. Amsterdam: W. Holtrop, 1805. 208 p.

Vert. van: *Principles of politeness, and of knowing the world*. 1775.

*UB Amsterdam 671 F 51

Inhoud: Vooraf (p. 3); Zedigheid (p. 5); Het liegen (p. 13); Welgemanierdheid (p. 18); Eene goede houding (p. 28); Zindelijkheid op 't lijf (p. 36); Kleeding (p. 39); Bevalligheid in zich uittedrukken (p. 43); Voordragt, spreekwijzen, beuzelpraat (p. 49); Opmerking (p. 52); Verstrooidheid van gedachten (p. 57); Kennis van de waereld (p. 61); Keus van gezelschap (p. 82); Het lagchen (p. 88); Verschillende kleine volmaaktheden (p. 91); Het gebruik van den tijd (p. 116); Waardigheid in manieren (p. 121); Regelen van de conversatie (p. 130); Grondregelen van welgemanierdheid voor jonge juffrouwen van fatsoen (p. 151); Van het rooken (p. 151); Grondregelen van welgemanierdheid voor het schoon geslacht (p. 155); Inleiding (p. 153); Zedigheid (p. 155); Het gedrag in het algemeen (p. 173); De liefde en het huwelijk (p. 196).

Dolz, J[ohann] C[hristian]: *Lessen over de gezellige welvevoegelijkheid voor jongelieden*. Uit het Hoogduitsch. Naar den derden verbeterden druk. Zutphen: H.C.A. Thieme, 1820. iv, 232 p. Vertaling van: *Anstandslehre für die Jugend*.

*UB Amsterdam 1024 G 33 (Provenance: N vd Tuuk Adriani, Sept. 1820)

Inhoud: Het betreft 76 paragrafen met meer algemene (zedenkundige) onderwerpen als het begrip welvoegelijk gedrag, het betamelijke, maar eveneens regels voor welvoegelijk zitten, buigen, lachen, spreken, en daarna drie onderafdelingen: Welvoegelijkheid in gezellige betrekkingen in het algemeen (§ 34-38 = p. 91-110); Eenige algemeene regelen van welvoegelijkheid voor den gezelligen omgang (§ 39-52 = p. 111-144); Van de welvoegelijkheid in bijzonderen gevallen (§ 53-76 = p. 145-232).

Dwarskijker: *"Hij zal 't wel weten!", 300 recepten voor dames en heeren die prijsstellen op beschaving en takt*. Naar 't Engelsch Don't. Amsterdam: C.L. van Langenhuysen,

1888. 7de duizendtal. iv, 57 p. De vertaling is van de hand van Frank van Deijssel.²⁹
*UB Leiden 2411 G 41; UB Utrecht; *UB Nijmegen KDC Br. 3038 (= 6de duizendtal, z.j.); UB Maastricht

Inhoud: [Woord vooraf] (p. iii); Aan tafel (p. 1); Over kleeding en persoonlijke gewoonten (p. 10); In gezelschap (p. 17); In 't publiek (p. 27); In de correspondentie (p. 23); Bij het uit-logeeren-gaan (p. 36); In 't spreken (p. 37); In het algemeen (p. 43); Vriendelijke raadgevingen aan dames (p. 48).

Idem, 2e herz. dr. Amsterdam: C.L. van Langenhuijsen, 1888.
(Brinkman)

Engelberts, D.H.: *De goede toon, Een wegwijzer om zich in alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang door bescheiden en wellevende manieren, aangenaam en bemind te maken, alsmede vertrouwbare inlichtingen en regelen voor dames en heeren om zich in de samenleving, volgens de daar heerschende gebruiken, bij plechtige gelegenheden en in gezellige kringen, naar behooren te bewegen en zich den beschaafden levensstoon eigen te maken.* Naar de vierde geheel omgew. en verm. uitg. Voor Nederlanders bew. door D.H. Engelberts. Amsterdam: D. Noothoven van Goor, 1881-1882. iv, 367 p.³⁰

*KBH 3126 F 22 (incomplete) en DBA Den Haag

Een titeluitgave verscheen met als impressum Amsterdam: Van Holkema, [1890]. [i-iv], 367 p.

*UB Nijmegen U 27 c 177; *UB Utrecht AB-THO:ALV 157-75; RU Groningen Ex. UB Utrecht heeft een uitvoerig register (p. 347-367), waarin de huidige gebruiker vrijwel alle facetten van de etiquette kan terugvinden.

Inhoud: Na het Woord vooraf (p. i-ii) en de Inhoud (p. iii-iv) volgt Hoofdstuk I. 'De goede toon in huis en familie' (p. 1-54), dat ligt op het gebied van het huishoudboek, terwijl V. 'De goede toon in den schriftelijken omgang' (p. 321-346) vooral briefafzantes behandelt. De andere drie hoofdstukken behandelen 'De levensvoorvallen in de familie' (p. 55-116), 'De goede toon in en met gezelschap' (p. 117-260) en 'De goede toon in het openbare en beroepsleven' (p. 260-320).

Idem, Naar de vijfde verm. uitg. De Rijp: J.W. van Raven, 1895. 401 p.

*UB Amsterdam 2779 C 42; *UB Nijmegen 211 C 153: Deze editie is ruimer gezet dan de editie 1890. Het uitvoerige register van de vierde verm. uitgave ontbreekt.

Galura, Bernhard: *Onderrichtingsboek der christelijke wellevendheid. Eene bijdrage tot algemeene volksbeschaving.* Uit het Hoogduitsch door H.A.F. Plekenpol. 3e dr. Te Leiden: J.W. van Leeuwen, 1840. 297 p.

Uitgegeven ten voordele van de te herbouwen R.C. Kerk van Nibbixwoude. 1e dr.: 1821.

*UB Nijmegen KDC c 5811; UB Maastricht; ZB Middelburg;

Inhoud: Voorrede (p. 5-18); Van de liefde en eer aan God verschuldigd (p. 19-38); Betrekkelijk den mensch en het menschelijk geslacht (p. 39-61); Voorbereiding tot den omgang met menschen (p. 62-153); Van het gedrag der menschen, die met elkander leven moeten (p. 154-181); Van het gedrag buiten het huis (p. 182-209); Van het gedrag in onderscheidene betrekkingen, en met verschillende menschen (p. 210-285); Van het gedrag omtrent redelooze dieren (p. 286-287); Besluit (p. 288-297).

Geuring, E.W.: *Theorie der liefde, Hart- en handleiding voor minnenden*. Rotterdam: H. Nijgh, 1869. viii, 136 p.

*UB Leiden 1210 A 42

Inhoud: Voorrede (p. v-vii), Inleiding (p. 1-7), Over de eerste liefde (hfdst. 1), Voorbereidende maatregelen (2), Over enkele zaken, waarop de minnaar te letten heeft, eer hij van voorbereidende tot afdoende maatregelen overga (3), De declaratie (4), een dwangmiddel, door ouders gebezigd, wanneer niemand genegen schijnt eene declaratie tot hunnen dochter te richten (5), Modellen voor schriftelijke declaratie (6), Over den kus (7), Over de wijze waarop minnenden zich moeten gedragen in gezelschappen en bij andere gelegenheden (8), De minnaar in zijnen omgang met de familie zijner aanstaande echtgenoot (9), Een vleermuizenjagt, of romantisch verhaal, tot toelichting van de idee, in § 3 van het vorige hoofdstuk besproken (10), Over de mėsalliance (11), Over het blauwtje (12), Hoe te handelen als de familie er tegen is (13), Besluit.

De gids des jongelings in de samenleving. Pligten. Gedrag. Galanterie. Beleeftheid. Gebruiken der wereld. Naar de derde Fransche uitgave. Haarlem: J.B. van Loghem, 1845. i-iv, 5-61 p.

*KB Den Haag 1087 G 108

Inhoud: Inleiding (p. i); I. Over de vrijheid van handelen (p. 4); II. Over de eer (p. 7); III. Algemeene regelen van gedrag en van goede voordragt (p. 10); IV. Over de gebruiken der wereld, en de wijze van handelen in de samenleving (p. 14); V. Over de beleeftheid (p. 20); VI. Pligtplegingen, voorzitterschap en welvoegelijkheden (p. 38); VII. Over de galanterie jegens dames, en over de oplettendheden welke men haar verschuldigd is (p. 48); VIII. Het besteden van den tijd van een wēlopgevoed jong mensch (p. 52); Hoofdinhoud (p. 56); Over de beschaafdheid (p. 56); Over de beleeftheid (p. 57); Over het goede uiterlijk (p. 57); Over de wijze van zich goed uit te drukken (p. 58); Over den man naar de wereld (p. 58); Over de gebruiken der wereld (p. 58).

Handboek der wellevendheid, of aanwijzing om zich in de samenleving welvoegelijk te gedragen, Inhoudende: voorbeelden van mondelijke en schriftelijke gelukwenschingen, beleefdheden, noodigingen, aanbevelingen, verzoeken, verschooning en z.; bij allerlei gelegenheden, met de daarop passende antwoorden; voorts regelen, volgens welke men zich in een gezelschap, in de kerk, op bals, concerten, aan tafel en jegens aanzienlijke personen moet gedragen, en wat men ten aanzien zijner woning, kleeding, houding, spraak en manieren moet in acht nemen. Groningen: J. Roemelingh, [1830].
(NB 1801-1832)

Idem, 4e dr. Groningen: J. Romelingh, 1844.
(Brinkman)

Idem, 4e dr. Nieuwe uitgave. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1856.
(Brinkman)

Handboek der wellevendheid of praktische gids om zich in gezelschappen en alle omstandigheden des levens te gedragen als iemand van beschaafde manieren; – wijders om, vooral des winters-avonds, de ziel van een gezelschap te wezen; en om zich overal gezien te maken door eenen kieschen en aangenaamen omgang met dames. Alsmede eene godenleer, teekenspraak, bloemenspraak, kleurenspraak, enz., enz., enz. Leiden: D. Noothoven van Goor, 1855. vi, 212 p.
*KU Brabant TFK A 4596

Inhoud: Voorrede (p. v); Inleiding (p. 1), waarna vijf overkoepelende hoofdstukken, met verdere onderverdeling en subparagrafen: I. Algemeene regelen voor den goeden levenstoon: I.I.: Etiquette (p. 11), I.II: Wellevendheid (p. 13), § 1. Wellevendheid in den huiselijken kring (p. 15), § 2. Wellevendheid met vrienden (p. 22), aan tafel (p. 25), op straat (p. 35), op de wandeling (p. 37): a. In rijtuig (p. 37), b. Te paard (p. 38), c. Te voet (p. 39), enz. Hier verder alleen de vier overkoepelende hoofdstukken: II. Raadgevingen en wenken voor den omgang met dames (p. 55); III. Handleiding voor minnende harten (p. 104); IV: Onderhoudende gezelschaps-spelen (p. 152); V. Anecdoten (p. 202).

Handboekje der wellevendheid voor school en huis. 's Bosch: W. van Gulick, 1872. (Brinkman).

Het is onduidelijk of dit hetzelfde boekje is als dat vermeld wordt onder: Schwickerath, H.: *Handboekje der wellevendheid voor schoolgebruik der hogere klassen.* Zie aldaar.

Idem, 2e geheel omgew. en verm. dr. 1873

Idem, 4e dr. 1879.

(Brinkman)

Idem, 4e herz. en verb. uitgave. 7e en 8e duizendtal. 's Bosch-Zwolle: W. van Gulick, 1883. 2 deeltjes.

(Brinkman)

Idem, Tweede stukje. 5e dr. s-Bosch-Zwolle: W. van Gulick, 1887. 9e en 10e duizendtal.

*UB Utrecht AB-THO:ALV 157-5

Inhoud: Wellevendheid, Pligten jegens ons zelve, Pligten jegens anderen, Op de wandeling, Op reis, Gedrag in de kerk, Over de verschillende soorten bezoeken, Het gesprek, Gedrag bij het spel en andere uitspanningen, Gedrag bij maaltijden, Het schrijven van brieven, Besluit.

Inhoud van het eerste stukje (op de achterzijde van deel 2): Een noodzakelijk woord vooraf, Des morgens, Des avonds, Voor schooltijd, In de school, Gedrag jegens uwe medeleerlingen, Na schooltijd, In de kerk, Te huis, Gedrag jegens de ouders, Omgang met broeders, zusters en dienstboden, Gedrag aan tafel, Het spel, Op straat, Gedrag in andere huizen.

Idem, 6e dr. Amsterdam: W. van Gulick, 1893, 1896. 2 stukjes.

(Brinkman)

Handleiding om zich in gezelschappen en in alle omstandigheden des levens behoorlijk te gedragen. Deventer: A.J. van den Sigtenhorst, 1862.

(Brinkman)

Handleiding voor jonge lieden, hoe zich in hunne onderscheiden betrekkingen te gedragen. (Een handboekje voor minvermogenen). Workum: Js. Verweij, [1803].

(NB 1801-1832)

Hilty, C.: *Over de hoffelijkheid.* Utrecht: H. Honig, 1898. 124 p.

*UB Nijmegen 106 C 85

Inhoud: Het betreft een 'voorlezing' over hoffelijkheid, waarin een aantal aspecten inzake de etiquette aan de orde komt. Geen echt etiquetteboekje.

Z E D E L I J K
O N D E R W I J S

V O O R

K I N D E R E N ,

Tot regeling van derselver gedrag in- en
buiten de Scholen,

D O O R

J. P. J U N G S T.

NIEUWE VERRETEKTE DEDEL,

T E Z U T P H E N ,
B I J H. C. A. T H I E M E ,
1815.

G. J. Meesterlaan
haar boek van
Meester gekregen
Den 26 April. 1818

Juliano (W. Meerum Terwogt): *Handboek der wellevendheid of de kunst zich in nette kringen te bewegen*. 3e herz. en verb. dr. Amsterdam: Tj. van Holkema, 1885. (Brinkman)

Jungst, J.P.: *Zedelijk onderwijs voor schoolkinderen*. Zutphen: H.C.A. Thieme, 1801. 28 p.
*UB Amsterdam PB 1527

Inhoud: Voorbericht (p. [4]); Oproep aan de ouders (p. 7); de tekst (p. 8). Nog vooral zedenkundig van aard, in catechismusstijl.

Idem, *Zedelijk onderwijs voor schoolkinderen, tot regeling van derzelver gedrag in- en buiten de scholen*. Nieuwe verbeterde druk. Zutphen: H.C.A. Thieme, 1815. 82 p. Provenance: S.G. Sleutelaar haar boek van Meester gekregen. Den 16 April 1818.

*UB Amsterdam PB 1527. Deze omwerking neigt naar een etiquetteboekje.

Inhoud: Voorberigt (p. 3); Oproep aan de ouders (p. 6); Lieve kinderen (p. 7); Inleiding (p. 9); I. Afdeeling: Regels van welvoegelijkheid voor kinderen, voor-, in-, en na den schooltijd (p. 11); II. Afdeeling: Hoe een kind zich moet gedragen omtrent God en de menschen (p. 20); III. Afdeeling: Regels van welvoegelijkheid voor kinderen in en buiten 's huis (p. 46); IV. Afdeeling: Van de beweegredenen, tot en de gevolgen van een zedelijk goed gedrag (p. 71).

Idem, Nieuwe verbeterde druk. Zutphen, 1824. 82 p. Provenance: Hendrika Simmerman 1826/27.

*UB Amsterdam PB 1527

Andere druk dan de vorige.

Idem, *Zedelijk onderwijs ter bevordering van welgemanierdheid voor kinderen: tot regeling van derzelver gedrag in en buiten de scholen*. Nieuwe verbeterde druk. Sittard: Alberts, 1827. 74 p.

*UB Nijmegen Br.Ned 1827:3

Anders gepagineerd dan de twee vorige.

Idem, Nieuwe uitgave. Verbeterd door N. Anslijn, Nz. Zutphen: W.J. Thieme, 1833.

*UB Amsterdam 751 J 13

Lessen over de wellevendheid. Naar de 5e Fransche uitg. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1836. Vertaling van: *Manuel de la bonne compagnie*.

Idem, 2e dr. Nagezien door C.M.A. Simon van der Aa. Leeuwarden: L. Schierbeek, 1855. 2, vi, 187 p.

*KB Den Haag 572 H 20; *UB Nijmegen 677 c 33; SAB Deventer; ZB Middelburg
Inhoud: Voorwoord (p. [1]); Inhoud (p. i); Over de wellevendheid en de voordeelen, die zij met zich brengt. Inleiding (p. 1); Algemeene en bijzondere denkbeelden over de welvoegelijkheid (p. 34); Over de welvoegelijkheid der schoone sekse bijzonder eigen (p. 103); Over de godsdienstige welvoegelijkheid (p. 128); Algemeene lessen over de welvoegelijkheid (p. 150); Over de welvoegelijkheid, in den briefstijl in acht te nemen (p. 169).

Idem, 3e dr. Amsterdam: G. Theod. Bom, 1862. viii, 168 p.

*UB Utrecht AB-THO:WRT 141-401

Deze editie is licht gewijzigd ten opzichte van de editie 1855.

Lessen over de wellevendheid voor dames. Naar het Engelsch. Gouda: G.B. van Goor, [1869].

*GA Gouda vGoor 1869/1

Inhoud: Voorrede (p. 5); Inhoud (p. 7); Over het introduceeren (p. 13); Brieven van introductie (p. 17); Bezoeken – Levé's – Visitekaartjes (p. 17); De conversatie (p. 22); Uitnodigingsbriefjes (p. 26); De wandeling (p. 30); De kleeding (p. 32); Ochtend- en avondpartijen (p. 37); Het diné (p. 43); De balzaal (p. 59); Over verblijf ten huize van eene familie; ontbijt, lunch, enz. (p. 67); Algemeene wenken (p. 69).

Idem, Vrij naar het Engelsch. 2e dr. Amsterdam: G. Theod. Bom, 1882. 56 p.

*UB Amsterdam Br. P n 6; Kunsthistorische bibliotheek, Den Haag

Idem, 3e dr. Rotterdam [19e eeuw]. 56 p.

NCC

Lessen over de wellevendheid voor heeren. Naar het Engelsch. Gouda: G.B. van Goor, 1869. (Brinkman)

Idem, 2e dr. Amsterdam: G. Theod. Bom, 1879.

*UB Amsterdam Broch. P n 5; *UB Utrecht AB-THO:ALV 157-651

Inhoud: Over het introduceeren (p. 9); Brieven van introductie (p. 12); Bezoeken, soirées, visite-kaarten (p. 15); De conversatie (p. 19); Uitnodigingsbriefjes (p. 24); De wandeling (p. 27); De kleeding (p. 29); Paardrijden en rijden (p. 34); Ochtend- en avond-partijen (p. 36); Het diné (p. 43); De balzaal (p. 59); Over het verblijf ten huize van een vriend, ontbijt, lunch, enz. (p. 62); Algemeene wenken (p. 64).

Idem, 3e dr. Rotterdam: D. Bolle, 1890.

(Brinkman)

Mandele, Egbertina C. van der: *Het wetboek van Mevrouw Etiquette in 24 artikelen.* Arnhem: K. van der Zande, firma Senfert Kroese & Van der Zande, [1893].

*KB Den Haag 7222 G 30; *UB Nijmegen KDC c 367; UB Nijmegen 802 c 88

Inhoud: Een praatje over 'vormen' in het algemeen (p. 1); Onze ontwikkeling (p. 10); Beleefdheid (p. 18); Eenvoud (p. 27); Ons uiterlijk (p. 31); Aanwensels (p. 36); Thuis (p. 46); De kunst van het converseeren (p. 53); Voorstellen, bij den naam noemen (p. 65); Titulatuur (p. 75); Brieven (p. 80); Bezoeken afleggen en ontvangen (p. 95); Logés en logeeren (p. 105); Jonge meisjes en jonge vrouwen (p. 117); Op straat (p. 126); Op het ijs (p. 134); Reizen (p. 141); Uit dineeren (p. 152); Op een speelavondje (p. 166); In de balzaal (p. 175); Onze belijdenis (p. 191); Verloving (p. 200); Huwelijk (p. 206); Rouw (p. 220).

Idem, 2e dr. Utrecht: H. Honig, [1896]. iv, 227 p.

*UB Nijmegen 239 c 100: Het betreft een nieuwe druk die inhoudelijk identiek is aan de editie 1893.

Idem, 3e herz. dr. Utrecht: Honig, 1897.

(Brinkman)

Idem, *in 28 artikelen.* 4e herz. en veel verm. dr. Utrecht: Honig, [1900]. xii, 243 p.³¹

UB Nijmegen In.Ned. UB 2075; UB Groningen; IIAV Amsterdam

Komt in grote lijnen overeen met de edities 1893 en 1896. Het hoofdstuk 'Aanwen-

sels' heet hier '(VI) Aanwensels en gewoonten' en '(XVI) Op het ijs' heet nu 'Sport'. Toegevoegd zijn vier hoofdstukken: 'Onze gediensstigen', 'Gastvrijheid', 'Cadeaux' en 'Aan het hof'.

Meyer, Fr.: *Nieuw complimenteerboek, Handleiding om zich in gezelschappen onberispelijk te gedragen en daarin gepast te spreken. Alsmede opgave der verschillende vormen waaronder invitatiën, bekendmakingen en de antwoorden daarop behooren te worden opgesteld, met de titulatuur die aan verschillende standen der maatschappij gegeven wordt. Verdere de regelen van wellevendheid tot in de kleinste bijzonderheden, aangegeven in verband met alle voorkomende omstandigheden; alsook toasten, toespraken, brieven enzovoorts, en ten slotte eene bloemspraak, uitgezochte albumversjes, liefdesverklaringen in poëzie en eenige nieuw aardigheden voor bruiloften enz. enz. enz. Een boek voor den goeden toon en voor den meer gedistingeerden smaak in taal, in gebaar, in houding en in gedrag.* 2e dr. Rotterdam: D. Bolle, 1890. UB Groningen OM F284

Idem, 5e dr. Rotterdam: D. Bolle, [1899]. x, 146 p.

*UB Leiden Hotz 5375; *UB Utrecht AB-THO:ALV 157-69.

Inhoud: Gelukwenschen en toespraken op Nieuwjaars- en verjaardagen (p. 1); Huwelijksaanvragen (p. 42); Toespraken en complimenten bij het dansen (p. 51); Condoleantiën (p. 58); Uitnoodigingen (p. 65); Verschillende complimenten en toespraken (p. 69); Eenige schetsen voor aankondigingen in dagbladen (p. 83); Naamkaartjes enz. (p. 89); Voorschriften in acht te nemen bij het schrijven van brieven enz. (p. 90); Titels (p. 101); Voornaamste regels betreffende den goeden levenstoon (p. 104). Deze laatste afdeling heeft een onderverdeling in: Blik en gelaatsdrukking (p. 104); Houding en beweging des lichaams (p. 106); Bezadigheid (p. 108); Wellevendheid en voorkomendheid (p. 109); Uitdrukking, toon en voordracht (p. 110); Complimenten of plichtplegingen (p. 113); Keuze en reinheid der kleeding (p. 115); Fatsoenlijke gedragingen aan tafel (p. 116); Fatsoenlijke gedragingen in gezelschap (p. 121); Gedragslijn te volgen bij het spel (p. 122); Voorschriften van den goeden levenstoon bij het afleggen van bezoeken (p. 123); Kenteekenen, waaraan men merken kan of onze bezoeken aan degenen aan wie wij ze brengen, aangenaam zijn of niet (p. 124); Voorschriften voor den goeden levenstoon in den omgang met aanzienlijken en grooten (p. 125); Wellevendheidsregels voor den omgang met het schoone geslacht (p. 127); Gedragsregels als men een concert bijwoont (p. 128); Gedragsregels in den schouwburg (p. 129); Over het gezellig onderhoud (p. 131); Over het gedrag van de vrouw des huizes als gastvrouw (p. 134); Over het eigenlijk onthaal (p. 136); Gedragingen op reis (p. 137); Bloemenspraak (p. 140); Bloemen-orakel (p. 141); Proeve van Oostersche bloemenspraak (p. 142).

Nieuw handboek der wellevendheid, aanwijzende hoe men zich in alle maatschappelijke en gezellige betrekkingen, overeenkomstig de gelegenheid des tijds, met welvoegelijkheid, zedigheid en bescheidenheid behoort te gedragen, Een boek voor alle standen. Amsterdam: Diederichs, 1842. xiv, 290 p.

*KU Brabant TFK A 4538; *UB Nijmegen KDC c 6185; *KB Den Haag 1090 C 72. Het Haagse exemplaar heeft een omslag met: *Gids door het leven* (Amsterdam, J.C. van Kesteren).

Inhoud: Voorberigt (p. i); Inhoud (p. ix); Inleiding (p. 1); Eerste afdeeling: Over ons gedrag, ten opzichte van ons zelve, als middel tot een behoorlijk gedrag jegens, en verkeer met anderen (p. 6); Tweede afdeeling [Over gedrag jegens

anderen] (p. 49); Derde afdeeling: Toepassing van de voorgaande regelen, bij den omgang met anderen, in de gewone betrekkingen des levens (p. 89); Vierde afdeeling [Gedrag in de gezellige verkeer] (p. 130); Vijfde afdeeling: Over andere algemeene en bijzondere betrekkingen in het leven en de verkeer (p. 251).

2e geheel omgew. en verm. dr. onder de titel:

Gids door het leven, Handleiding der wellevendheid of de kunst om zich in alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang door bescheiden en wellevende manieren aangenaam en bemind te maken. Amsterdam: J.C. van Kesteren, [1856]. xvi, 275 p.

*UB Utrecht AB-THO:VEN 117-66; *KU Brabant TFK A 3507; UB Maastricht
De hoofdstuktitels zijn identiek aan de editie 1842, alleen de paginering is anders.

Een titeluitgave van deze 2e druk verscheen ook als:

Handboek der wellevendheid; of de kunst om zich in alle alle omstandigheden van het leven en den gezelligen omgang, door bescheiden en wellevende manieren aangenaam en bemind te maken alsmede praktische regelen voor mannen en vrouwen om zich in de beschaafde wereld volgens de daar heerschende gebruiken, bij plegtige gelegenheden en in gezellige kringen, als dooppartijen, verlofings- en bruiloftsfeesten, verjaardagen, bezoeken van rouwbeklag en begrafenis, concerten, schouwspelen, diners, bij het spel en op reis naar behooren te bewegen en zich den beschaafden levensstoel eigen te maken. Tweede, geheel omgewerkte en vermeerderde druk. Leiden: D. Nouthoven van Goor, [1866].

*UB Amsterdam 1283 F 29; *KU Brabant TFK A 4597

Olivier, Mej. P. I': *Handboekje der wellevendheid en levensregelen voor jeugdige meisjes.* Naar het Fransch. 's Hertogenbosch: P.N. Verhoeven, 1864. 166 p.

*KU Brabant TFK A 4285

Inhoud: Inleiding (p. V); I. Over de godsvrucht (p. 9); Over de kerk (p. 14); Over den eerbied, welke men den priester schuldig is (p. 19); Over den eerbied welken men aan de heilige zaken verschuldigd is (p. 23); II. Over de school (p. 28); Over den eerbied jegens ouders en overheden (p. 33); De liefde tot den arbeid (p. 37); Vlucht de afgunst (p. 42); Over de nederigheid (p. 46); Zijt waarheid-lievend (p. 50); Over de vergeving der beleedigen (p. 54); Gelatenheid in armoede (p. 58); III. Over het huisgezin (p. 67); Bemint uwe broeders en zusters (p. 77); Opreghtheid en zedigheid (p. 83); Over de wellevendheid (p. 88); Over den eerbied voor grijsaards (p. 99); Over de christelijke liefde (p. 103); Pligten jegens de armen (p. 112); Over de pligten ten opzichte der minderen (p. 120); Luistert niet naar de ijdelheid (p. 126); Onberispelijke briefstijl (p. 134); IV. Over de vacantie (p. 147); Over de feesten gedurende de vacantie (p. 153); Over de bezoeken gedurende de vacantie (p. 157); Over de maaltijden (p. 159); Over het gedrag jegens zijne meesteressen gedurende de vacantie (p. 163).

Pockels, C[arl] F[riedrich]: *Kleinigheden in de gezellige verkeer.* Naar het Hoogduitsch. Leeuwarden: Steenberg van Goor, 1820. vi, 187 p. Vertaling van: *Ueber die Kleinigkeiten im Umgange.*

*UBL 1125 A 2

Inhoud: Inleiding (p. 1); Het spreken en zwijgen in de gezellige verkeer (p. 3); Het fluisteren (p. 5); Het luidruchtig spreken (p. 17); Het schaterend lagchen (p. 22); Het zogenoemd brijen (p. 24); Het lispelen (p. 25); Monotonie in het

spreken (p. 25); Het nabootsen eener gebrekkige uitspraak (p. 26); Het te haastig spreken en antwoorden (p. 27); Het gemeene en platte in de accentuatie en uitspraak (p. 26); Wanvoegelijke uitroepingen en overdrevene uitdrukkingen (p. 33); Te dikwerf herhaalde uitdrukkingen (p. 34); Welvoegelijkheid in de houding (p. 35); Al te groote levendigheid (p. 36); Stijfheid (p. 46); Komplimenten – beteekenis derzelve (p. 52); Het groeten (p. 57); De handkus en handdruk (p. 64); Het aanspreken (p. 68); Hoe vaart gij? (p. 69); Het afnemen van den hoed (p. 72); Gedrag in gezelschappen (p. 73); Gedienschtigheid, zucht, om te believen (p. 81); Inschikkelijkheid jegens anderen (p. 104); Verdraagzaamheid jegens den geest der tijden en de heerschende meeningen (p. 151); Te groote gemeenzaamheid jegens anderen (p. 155); Slordigheid in de kleding (p. 159); Wanvoegelijke gedragingen bij het spel (p. 166); Spotzucht en kwaadsprekendheid (p. 171).

Rijnkerke-Olthuis, Mevr. [J.] van: *De vrouw in haar huis en daar buiten*. Schiedam: H. Roelants, [1889]. iv, 264 p.

*KBH 599 E 61; *UB Amsterdam P 71 3374

Inhoud: Na een voorwoord (p. i), de inhoud (p. iii) en de hoofdstukken Het huis (p. 1); De huisgenooten (p. 22) en Huiselijke deugden en ondeugden (p. 81) volgen IV. Huiselijke gebeurtenissen: Verjaardagen (p. 109); Geboorten (p. 115); Verlovingen (p. 122); Huwelijk (p. 136); Zilveren en gouden gedenkdagen (p. 145); Ziekten (p. 148); Sterfgevallen (p. 153); V. De gezellige omgang: Ons uiterlijk optreden (p. 163); Het toilet (p. 168); Groeten (p. 175); Bezoeken en visitekaartjes (p. 178); Het voorstellen (p. 188); Beleefdheidsvormen (p. 190); De kunst van het eten (p. 193); De conventionele leugen (p. 201); VI. Het gezellige verkeer: Uitnodigingen (p. 208); Diners en soupers (p. 211); Avond-bijeenkomsten (p. 215); Onze gesprekken (p. 220); Gezelschapsspelen (p. 228); Openbare vermakelijkheden (p. 232); Weldadigheidsbezoeken (p. 235); VII. Het openbare leven: Op straat (p. 239); Op reis (p. 247); Schriftelijk verkeer (p. 257).

Schwickerath, H.: *Handboekje der wellevendheid voor schoolgebruik der hoogere klassen*. Vrij naar het Hoogduitsch. 's Bosch: W. van Gulick, 1872. 2 deeltjes.
(Brinkman)

Het is onduidelijk of dit hetzelfde boekje is als het *Handboekje der wellevendheid voor school en huis*. 's Bosch: W. van Gulick, 1872. Zie aldaar.

Stratenus, Louise: *Vormen, Handboek voor de samenleving in en buiten huis*. Gouda: G.B. van Goor Zonen, 1887. iv, 138 p.

*GA Gouda vGoor 1887/18 (t/m p. 41); *KB Den Haag 599 E 60 en NBM Mfe 6499; KU Brabant TFK A 4276

Inhoud: Over vormen in het algemeen (p. 1); Eenvoud (p. 4); Bezoeken ontvangen en afleggen (p. 7); Vormen tegenover vader en moeder (p. 17); Hoe ons tegenover onze grootouders te gedragen (p. 24); Tegenover vrienden (p. 32); Arme vrienden (p. 41); Op de slaapkamer (p. 45); Uit eten (p. 49); Gastvrijheid (p. 57); Buurpraatjes (p. 61); Op straat (p. 64); In huis – tegenover dienstboden (p. 70); Tegenover de huisdieren (p. 75); Schoonheid (p. 81); Van kostschool wederkerende (p. 84); Aan het hof (p. 88); Coteriën (p. 98); Lectuur en onwetendheid (p. 104); Brieven (p. 107); Twisten (p. 118); Bij het kaartspel (p. 122); Bij ziekte (p. 125); Op reis (p. 131); Laatste algemeene wenken (p. 135).

Voorschriften van wellevendheid ten gebruike der Zusters van Liefde. Tilburg: [s.n.], 1870. 101 p.

*UB Nijmegen KDC d 6636

Inhoud: Inleiding (p. 3); Waarin de ware beleefdheid bestaat (p. 9); Algemeene gedragsregelen jegens meerderen, gelijken en minderen (p. 17); Gesprekken (p. 32); Gedrag en houding aan tafel (p. 41); Reizen (p. 54); Bezoeken (p. 62); Brieven (p. 69); Bijzondere opmerkingen voor de Zusters, die met het onderwijs en de opvoeding van kinderen zijn belast (p. 79).

De wellevendheid en de gebruiken der wereld, opgehelderd voor de jeugd. Naar het Fransch door J.V.D.L. 's-Gravenhage: Van Langenhuysen, 1841. 203, [v] p.

*UB Utrecht AB-THO:ALV 157-1

Inhoud: Van de pligten jegens God en de godsdienst: – Eerbied aan de kerken verschuldigd, – Godsdienstige welvoegelijkheid, – Eerbied jegens priester en andere geestelijke personen; Van de pligten jegens zich zelf: – Welvoegelijkheid jegens zich zelf, – Van de houding, – Van de kleeding en de mode, – Van den goeden naam, – Van het voedsel; Van de pligten jegens zijne familie en zijne evenmensch: – Huishoudelijke en familiepligten, – Van het gedrag jegens de dienstboden, – Welvoegelijkheid jegens de verschillende standen der maatschappij, – Gedragingen op den weg, – Van het reizen en wandelen, – Van de bezoeken, – Van het gesprek, tevens handelende over de gebaarden en de wijze van aanhooren, – Nieuwsgierigheid, gierigheid, – Weldadigheid, – Van het leenen en het geven van geschenken, – Welvoegelijkheid in de briefwisseling, – Van de doopplegtigheden, – Begrafenissen en rouw; Van de pligten in de zamenleving: – Van den fatsoenlijken stand, – Van het gezelschap der mannen en dat der vrouwen, – Hoe men zich in een gezelschap gedragen moet, – Van de welvoegelijkheid in het gesprek, – Van lofspraak en afkeuring, – Over dubbelzinnige en boertige woorden, – Van de gastmalen, – Van de avond- en muzijkpartijen, – Van het spel, – Over de gezelschaps-spelen.

Wenzel, G[ottfried] I[mmanuel]: *De man, die zijne wereld verstaat, of grondstellingen en regelen van welvoegelijkheid, bevalligheid, goede levensmanieren, beleefdheid en wellevendheid.* Naar den zesdaen Hoogduitschen druk. Groningen: W. Wouters, 1818. 194 p. Oorspr. titel: *Der Mann von Welt oder Grundsätze und Regeln des Anstandes, der Grazie, der feinen Lebensart und wahren Höflichkeit.*

*KB Den Haag 30 L 44 (Provenance; W. Swater van Schauwring 1839; collectie Waller); *UB Amsterdam PK 69-573; UB Groningen; ZB Middelburg; PB Friesland.

Inhoud: Eerste afdeeling: Uitwendige hoedanigheden, die den mensch in elke betrekking des maatschappelijken levens in het algemeen, versieren (p. 11): Schoonheid des ligchaams (p. 11); Beschaving van den blik en van de gelaatstreken (p. 29); Beschaving van de houding en de bewegingen des ligchaams (p. 37); De deftigheid (p. 64); Beleefdheid en wellevendheid (p. 74); Vorming der spraak en van den toon (p. 86); Gezang en dans (p. 100); Complimenten (p. 108); Kleeding (p. 112); Inrigting der kamers (p. 119); Tweede afdeeling: Uitwendige hoedanigheden, die den mensch, in bijzondere betrekkingen van het maatschappelijk leven, versieren (p. 127); Regelen, welke men bij het ontbijt behoort in acht te nemen (p. 127); Hoedanig men zich aan tafel moet gedragen (p. 131); Het gedrag in gezelschappen (p. 147); Wetten der beschaafde levenswijze bij het afleggen van bezoeken (p. 159); Voorschriften der beschaafde levenswijze in den

omgang met voornamen en grooten (p. 165); Regelen van beleefdheid in den omgang met de schoone sekse, en eenige grondregelen voor de dames zelve (p. 173).

Aanhangsel: I: De vrouw van goede levensmanieren in maatschappelijke betrekkingen (p. 180); II: Eenige bijzondere regelen van beschaafde levenswijze voor beide seksen, met opzigt tot verscheidene mindere betrekkingen van het beoefenende gezellige leven (p. 187).

Wenzel, J.G. [=G.J.]: *Handboek voor jongelieden, bij hunne intrede in de wereld. Bevatende de regelen der wellevendheid en der kunst om met menschen om te gaan, in alle betrekkingen der maatschappij*. Uit het Hoogduitsch naar de negende uitgave door J.G.H. Heusinger. Deventer: A.J. van den Sigtenhorst, 1835. 2 dl. Dl. 1: De man van wellevendheid. iv, 202 p. Dl. 2: De kunst om met menschen om te gaan. [2], vi, 225 p.

*UB Utrecht AB-THO:VEN 117-119 en 120; *UB Amsterdam 565 F 17 (dl. 1) en 18 (dl. 2)

Inhoud: Deel 1: Inhoud (p. iii-iv); Inleiding (p. 1); Eerste afdeeling: Uiterlijke eigenschappen, die den mensch in elke betrekking des levens versieren (p. 10); Tweede afdeeling: Uiterlijke eigenschappen, welke den mensch in bijzondere betrekkingen van het gezellige leven versieren (p. 124).

Deel 2: Voorberigt (p. [1]); Inhoud (p. i-vi); Eerste boek: Van de gezelligheid over het algemeen (p. 1); Tweede boek: Omgangskunst, Eerste afdeeling: Van den omgang over het algemeen (p. 53); Tweede afdeeling: Van den omgang met zich zelve (p. 68); Derde afdeeling: Van den omgang met anderen (p. 81); Vierde afdeeling: Bijzondere omgangskunst met gansche standen (p. 114); Vijfde afdeeling: Omgangskunst met bijzondere karakters (p. 164).

Vermoedelijk een her- of titeluitgave onder de titel:

De man van wellevendheid, Een boek voor jonge lieden bij hunne intrede in de wereld. Uit het Hoogduitsch naar de 9e uitgave. Deventer: A.J. van den Sigtenhorst, 1843.

Vermeld in Abkoude-Arrenberg

Woude, Johanna van (ps. van S.M.C. van Wermeskerken-Junius): *Vormen, Handboek voor dames*. Amsterdam: Van Holkema en Warendorf, [1898]. 16, 280 p.

*UB Amsterdam F 28018; *UB Nijmegen In.Ned. UB 2012*; RU Groningen; Bibliotheek Arnhem

Inhoud: Voorwoord (p. 7); Inleiding (p. 9); Inhoud (p. 12); Het jonge meisje (p. 1); Verliefd en verloofd (p. 21); Bruidsdagen (p. 27); De ideale vrouw (p. 43); Visites en contravisites (p. 46); Plichten der bezoekerster (p. 58); Het discours (p. 91); Diners (p. 113); Bals. Soirées (p. 159); Van dienen en gediend worden (p. 171); Het visitekaartje (p. 178); Brieven (p. 190); Geboorte (p. 216); De rouw (p. 221); Gastvrijheid (p. 227); Op reis (p. 234); In den schouwburg (p. 237); Bazaars (p. 238); Het laten vóórgaan van meerderen (p. 240); Buren (p. 241); Opmerkingen (p. 243); Verjaardag (p. 247); Leenen en uitleenen (p. 248); Portretten (p. 251); Parfum en blanketsel (p. 253); Handschoenen (p. 254); De rol van de zakdoek (p. 256); Het aanbieden van den arm (p. 259); Allerlei (p. 266).

Chronologisch overzicht

- 1801: Jungst, J.P.: *Zedelijk onderwijs*.
1803: *Handleiding voor jonge lieden*.
1805: Chesterfield, Mylord: *Grondregelen*.
1815: *Bepalingen omtrent de audientien*.
1818: Wenzel, G.I.: *De man*.
1820: Pockels, C[arl] F[riedrich]: *Kleinigheden*.
1820: Dolz, J[ohann] C[hristian]: *Lessen*.
1830: *Handboek der wellevendheid*
1835: Wenzel, G.J.: *Handboek*.
1836: *Lessen over de wellevendheid*.
1840: Galura, Bernhard: *Onderrichtingsboek*.
1841: *De wellevendheid*.
1842: *Nieuw handboek der wellevendheid*.
1845: *De gids des jongelings*.
1853: Alberti, J.J.: *Nieuw handboek*
1855: *Handboek der wellevendheid*.
1860: Birch, Christiaan: *De mensch in de zamenleving*.
1862: *Handleiding om zich in gezelschappen*.
1864: Olivier, Mej. P. l': *Handboekje*.
1869: *Lessen over de wellevendheid voor dames*.
1869: *Lessen over de wellevendheid voor heeren*.
1869: Geuring, E.W.: *Theorie der liefde*.
1870: *Voorschriften van wellevendheid*.
1872: Schwickerath, H.: *Handboekje der wellevendheid*.
1872: *Handboekje der wellevendheid*.
1875: *Het boek der etikette*
1879: Buuren Nzn., S.W. van: *Wees beleefd*.
1881: Engelberts, D.H.: *De goede toon*.
1885: Juliano: *Handboek der wellevendheid*
1887: Stratenus, Louise: *Vormen*.
1888: Dwarskijker: "*Hij zal 't wel weten!*"
1889: Rijnkerke-Olthuis, Mevr. [J.] van: *De vrouw*
1890: Meyer, Fr.: *Nieuw complimenteerboek*.
1893: Mandele, Egbertina C. van der: *Het wetboek*.
1897: Bruck-Auffenberg, Natalie: *De vrouw 'comme il faut'*
1898: Hilty, C.: *Over de hoffelijkheid*.
1898: Woude, Johanna van: *Vormen*.

Noten

- 1 Jungst 1833, iii en iv. Zie voor de volledige titelbeschrijvingen van de aangehaalde titels de 'Lijst van etiquetteboeken' aan het eind van dit artikel.
- 2 Zie voor Amerika onder meer de afdeling 'Etiquette' in: *Arthur and Elizabeth Schlesinger Library on the history of women in America*, Vol. 2 (Boston 1973) 701-710.
- 3 Vgl. bijvoorbeeld *De boeken der kleine zielen* (Wageningen 1975) 32: 'Adolfine zette zich, want zij maakte Karel en Cateau een visite, en als zij zich niet zou hebben gezet, was de visite niet gemaakt, telde ze niet als zodanig. Misschien dat Karel en Cateau het dan ook maar uitlokten even te zitten: anders was Adolfine gedwongen een volgende dag terug te komen.'
- 4 Vgl. Remieg Aerts, *De letterheren, Liberale cultuur in de negentiende eeuw: het tijdschrift De Gids* (Amsterdam 1997). Diss. Groningen, 36.
- 5 Pockels 1820, 4.
- 6 Zie bijvoorbeeld Sarah E. Newton, *Learning to behave, A guide to American conduct books before 1900* (Westport, Connecticut [enz.] 1994). Bibliographies and indexes in American history 28.
- 7 Zie bijvoorbeeld Meinardus Siderius de Wal, *Handboek voor, of gids des gedrags van jonge lieden van veertien jaren en daarboven*. Uitgegeven door de Maatschappij: Tot nut van 't algemeen (Amsterdam: C. de Vries [enz.] 1823 (Ex. KU Brabant TRE C.0614; IIAV Amsterdam)).
- 8 Zie voor aparte gidsen voor dienstdoden o.a. Pater Peters C.ss.R., *De ware dienstbode* (Gulpen 1887) of *Hanna in hare vier diensten, Een boekje voor vrouwen om te koopen, voor dienstdoden om te lezen, voor allen om te behartigen*. Naar het Engelsch van Margaretha Maria Brewster (Haarlem: A.C. Kruseman, 1856) (Ex. UB Amsterdam).
- 9 Zie bijvoorbeeld P. Huguët, *De gids der ware godsvrucht in de wereld of regelen van gedrag geschikt om godvruchtige zielen te leiden in hare betrekkingen met God, de armen, het huisgezin en de maatschappij*. Naar de vijfde Fransche uitgave. ('s-Gravenhage: Ten Hagen, 1868). (Ex. UB Nijmegen KDC c 6624); vgl. ook A.B. Schilperoort, *De twee wegen des levens, Leesboek over de zedekunde voor jongelieden en jonge dochters die gereed staan de wereld in te treden* (Amsterdam 1833). (UB Amsterdam). Ze zijn vooral zedenkundig-overwegend van aard en gaan niet in op uitwendige gedragsregels. Van katholieke zijde verschenen onder meer W.J. Campen, *Het huwelijk, Handboek voor christelijke echtgenooten* (Amsterdam: A. van den Hoeven, 1866) (Ex. KU Brabant TFH A 5519 (4 dln. in 1 bd)). De tweede druk verscheen te Amsterdam in 1873 (Ex. KU Brabant TFH A 5791 (ed. 1878) en TFH A 6336). Zie ook de lijst in Marja van Tilburg, *Hoe hoorde het? Seksualiteit en partnerkeuze in de Nederlandse adviesliteratuur 1780-1890* (Amsterdam 1998) 167-178.
- 10 Voorbeelden zijn A.B. van Meerten-Schilperoort (vert.), *Encyclopédie, of handboek van vrouwelijke bedrijven en raadgever in alle vakken van den vrouwelijken werkkring*. Uit het Hoogduitsch (Amsterdam 1835); Barones Staffe, *Het rijk der vrouw*. Vrij bewerkt naar het Fransch door G.J. Korff-Hoogebloom (Amsterdam: Veldt, 1898). Vertaling van: *La maitresse de maison* (Ex. UB Nijmegen). Een tweede vermeerderde druk dateert uit 1899 (Ex. UB Amsterdam; KB Den Haag; KU Brabant TFK A 7619; PB Friesland; IISG Amsterdam). Zie ook haar *Bestemming: dochter, echtgenoot, moeder*. Vrij bewerkt naar het Fransch door G.J. Bakker Korff-Hoogebloom (Amsterdam: Veldt, 1900) (Ex. UB Amsterdam; KU Nijmegen). Meer op de vrouw zelf gericht is S.Sr. Coronel, *De gezondheid en schoonheid der vrouw, Een boek voor moeders en voor alle vrouwen die prijsstellen op ware schoonheid* (Rotterdam 1884). Veelal wordt er ook apart aandacht besteed aan de verschillende stadia in een vrouwenleven en aan de diverse rollen die zij kan vervullen: huisvrouw, moeder, de alleenstaande vrouw, de dochter, de stiefmoeder.
- 11 Zie het voorwoord in Letitia Baldrige, *Complete guide to the new manners for the 90's* (New York 1990). Geciteerd in R. Balay, *Guide to reference books*, 11th ed. Zie ook Arthur M. Schlesinger, *Learning how to behave, A historical study of American etiquette books* (New York 1946).

- 12 Zie bijvoorbeeld pp. 78-80 en 92.
- 13 Wenzel 1818, 4.
- 14 Zie *Vormen*, 7. Het betreft het werk *Usages du monde, Règles du savoir-vivre dans la société moderne* (Paris 1889) van de hand van Blanche A.A. Soyer, Baronne Staffe. De 122e editie dateert uit 1897. In 1893 was er sprake van een 80e editie, in 1894 van een 87e editie, in 1899 van de 131e. Het omslag van de editie 1927 vermeldt: 212.000 exemplaren. Er is bij het aangeven van het aantal verschenen edities ongetwijfeld sprake van enige overdrijving van de kant van de uitgever.
- 15 Zie voor buitenlandse voorbeelden onder meer: Virgil B[arney] Heltzel, *A checklist of courtesy books in the Newberry library* (Chicago 1942) en Gertrude E. Noyes, *Bibliography of courtesy and conduct books in seventeenth-century England* (New Haven 1937).
- 16 De eerste aflevering wordt als verschenen genoemd in het *Nieuwsblad voor den boekhandel* van 17 mei 1881; aflevering zeven verscheen op 31 januari 1882.
- 17 Een vroege voorloper met uitsluitend kant-en-klare brieven geeft J. Helpgraag, *Wegwijzer der minnaars en minnaressen, of Onderrigting tot het schrijven en beantwoorden van allerlei soorten van minnebrieven, en hoe zich te gedragen in velerlei voorvallen en gelegenheden der vrijerij* (Rotterdam: J. Scheffers, [1803]). Een negende druk verscheen te Amsterdam: S. en W. Koene, 1804 (*UB Amsterdam 2391 F 11). Later met de ondertitel: Ten dienste van vrijers, vrijsters, weduwnaars, weduwen en allen die minnen. (Amsterdam: F.W. Vislaake, Rozenstraat No. 148) (*KB Den Haag 897 F 49 (FILM: NBM 464)).
- 18 Hierin wordt in de meest strikte zin de betekenis van het woord etiquette weergegeven. Want volgens het *Algemeen woordenboek van kunsten en wetenschappen* van Gt. Nieuwenhuis betekent het woord: 'Het voorgeschreven, streng gebruik bij een hof, waarnaar men zich, zoodra men aldaar verschijnt, naauwkeurig rigten moet.' Zie deel C-E (Zutphen 1821), 55.
- 19 Het betreft de *Gids voor de balzaal*. Door den schrijver van: 'Lessen over de Wellevendheid voor Dames,' en 'Lessen over de Wellevendheid voor Heeren.' (Gouda: G.B. van Goor, [1869]). 67 pp. (GA Gouda 507 E 121). Ze bevat Over het regelen van een bal (p. 7); Balkleding voor dames (p. 12); Balkleding voor heeren (p. 14); Etiquette voor de balzaal (p. 15); De quadrille (p. 20); De wals (p. 38); De redowa (p. 42); De polka (p. 44); De schottische of schotse wals (p. 46); De polka mazurka (p. 48); De galop (p. 50); De cotillon (p. 52); Sir Roger de Coverly (p. 65). Zie ook de *Gids voor de eetzaal, benevens de kunst van het voorsnijden* (Gouda: G.B. van Goor, 1869). (Geen exemplaar getraceerd).
- 20 Het is ook de mening van mevr. Van Rijnkerke-Olthuys, die een donkerkleurige japon aanbeveelt, 'niet zwart – waarop het stof niet zichtbaar is en die niet licht kreukelt'. *De vrouw in haar huis*, 248.
- 21 Zie *Handboek* 1835, 172.
- 22 J.V.D.L., *De wellevendheid*, 187.
- 23 *Gids door het leven*, 206.
- 24 *Handboek der wellevendheid* 1855, 35.
- 25 Zie *Lessen over de wellevendheid voor heeren*, 2e dr. (Amsterdam: G. Theod. Bom, 1879) 69.
- 26 Zie voor een vroege toepassing Pieter Spierenburg, *Elites and etiquette, Mentality and social structure in the early modern Northern Netherlands* (Rotterdam 1981). Centrum voor maatschappijgeschiedenis 9. Cas Wouters besteedt aandacht aan etiquette en etiquetteboeken in *Van minnen en sterven, Informalisering: veranderingen in de omgangsvormen sinds 1930, in het bijzonder in Nederland* (Amsterdam 1990). Voor resultaten in Frankrijk zie Alain Montandon (ed.), *Etiquette et politesse* (Clermont-Ferrand 1992). Collection Littératures.
- 27 Zie voor deze andere kijk op het functioneren van de vrouw, op haar roeping en haar ontwikkeling onder meer Louis Frank, *Catechismus der vrouw*. Vertaald door Th. Schook-Haver en W. Drucker (Amsterdam 1895).
- 28 Voor hun aanvullingen dank ik nu al Nop Maas en W. Heijting.
- 29 Zie hierover Lodewijk van Deijssel: *Goddelijke gevoeligen*. Gekozen en bezorgd door Harry G.M. Prick (Heiloo [enz.], 1998) 28-29.
- 30 Het gelijknamige miniboekje van Ada, *De goede toon*, uit 1880 (ex. UB Amsterdam Mini

494), een deeltje van tien gebrocheerde boekjes in een houten miniatuurboekenkastje met scharnierende glazen deur, is zedenkundig van inhoud. Deze 'Miniatuurbibliotheek voor jonge dames', waarvan ook C.A.J. van Dishoeck te Amsterdam in 1898 een uitgave op de markt bracht, weerspiegelt als geheel wel de opvoedkundige idealen voor jonge dames.

- 31 Een editie met 32 artikelen verscheen te Utrecht 1909 (Ex. KU Brabant TFK 4243). *Het wetboek van Mevrouw Etiquette voor heeren in zestien artikelen* van E.C. v.d. Mandele verscheen in 1911 (Ex. UB Amsterdam 2788 E 14).